

UO'K:930.2:091:28(575.14)

Mekhrojiddin AMONOV,

Head, Department of Imam Bukhari International Scientific Research Center
under the Cabinet of Ministers of the Republic of Uzbekistan, PhD.

E-mail: mirzomerojiddin@gmail.com

O'zbekiston Milliy universiteti dotsenti, t.f.d. (DSc) B.B.Aminov taqrizi asosida

ZARAFSHON VOHASI TASAVVUF TARIXIGA OID "IRSHODNOMA" LAR TAHLILI

Annotatsiya

Zarafshon vohasida ishqiya, kubroviya, naqshbandiya, yassaviya kabi tasavvuf tariqatlari tarixiga oid nodir manbalarni o'rganish dolzarb ahamiyatga ega. Ayniqsa tariqat tarixiga oid nodir tarixiy hujjat-irshodnomalar muhim o'rin tutadi. Maqolada tariqat pirlari tomonidan shogirdiga berilgan irshodnomalar tahlil qilinadi.

Kalit so'zlar: Silsila, irshodnoma, qo'lyozma, muhr.

АНАЛИЗ "ИРШАДНОМЫ" ПО ИСТОРИИ СУФИЗМА ЗАРАФШАНСКОГО ОАЗИСА

Аннотация

В Зеравшанском оазисе важно изучение редких источников, связанных с историей суфийских тарикаты, таких как Ишкия, Кубровия, Накшбандия, Ясавия. Особое значение имеют редкие исторические документы-иршоднома, связанные с историей секты. В статье анализируются наставления, которые пиры тарикаты давали своим ученикам.

Ключевые слова: Силсила, иршаднома, рукопись, мухр.

ANALYSIS OF THE "IRSHODNOMA" ON THE HISTORY OF SUFISM OF ZARAFSHAN OASIS

Annotation

In the Zerafshan oasis, it is important to study rare sources related to the history of Sufi tarikats, such as Ishkiya, Kubroviya, Naqshbandiya, Yassaviya. Of particular importance are rare historical documents – irshodnoma, related to the history of the sect. The article analyzes the instructions given by the pirs of the tarikat to their students.

Key words: Silsila, irshodnoma, manuscript, seal.

Kirish. Tasavvuf tarixiga oid silsilalar muayyan kategoriyalar asosida bir necha tarmoqlarda shakllanib borgan. Tariqat murshidi o'zidan keyin irshod masnadiga munosib shogirdini yillar davomida tayyorlab, uning nazariy va amaliy faoliyati doimiy nazoratda ushlab turilgan. Bu an'ana boshqa tariqatlarga nisbatan naqshbandiya tariqatida yaqqol ko'zga tashlanadi. Murshid shogirdlariga tariqat sir-asrorlarini sabr-bardosh bilan o'rgatib, ularni muayyan hududga borishini tayin etib, vafotidan oldin ishonchini oqlagan, tariqat ilmini puxta o'zlashtirib martaba topgan shogirdini o'z o'rniga pir etib tayin qilgan.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. "Irshodnoma" larni tadqiq etish bo'yicha xorijiy va o'zbekistonlik olimlar tomonidan bir qator izlanish olib borilgan.

Xorijlik olimlardan Anke fon Kyugelgen [8], A.D.Knish [9], Devin Di Uis [4], Nejdatt Tosun [13] kabi olimlar izlanishlaridan tasavvuf tarixiga oid nodir manbalar tahlil qilingan.

O'zbekistonlik olimlardan B. Aminov [2], N. Abdulahatov [1], O. Jo'raboyev [5], K. Kattayev [6, 7] kabi olimlarning tadqiqotlarida bir qator irshodnomalar tarjima qilingan, tadqiqoti doirasida maqola-kitoblarda nashr etilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqolani yozish jarayonida Zarafshon vohasi bilan bog'liq, tasavvuf tariqatlariga oid tarixiy hujjat-irshodnomalar o'rganildi. Tadqiqot jarayonida umumlashtirish, taqqoslash, tizimlilik, qiyosiy-tarixiy, mikrotarixiy tahlil kabi usullardan foydalanildi.

Tahlil va natijalar. Murshidlar shogirdlari kamolga yetgach, ularga "Irshod" xati berishgan. Ba'zi irshodlar oddiy matn ko'rinishida bo'lsa, ba'zilar muhr bilan tasdiqlangan. Ba'zi irshodnomalar kitoblarda matn orasida berib ketilgan.

Maxdumi A'zam Dahbediy tomonidan shogirdi Mavlono Muhammad Lutfullohga berilgan irshod xatining bir qismi "Mavlono Lutfulloh manoqibi" kitobida [10] berilgan. "Jannatmaob va kamolot iqtisob toshkandlik, parkatlik, piskatlik, axsikatlik va boshqa yerlik birodarlar! O'z qadrlari va tavfiqlari bilan bilib qo'ysinlarkim, shu paytlarda janobi diniy birodar va yaqin do'st, shariat va tariqat yo'lidagi solik, haqiqat oshiyonining balandparvoz lochini Mavlono Lutfulloh hisoblanadi. Chunki u peshqadam yoronlardandir. Yoronlardan tobe' bo'lish so'raladi, ul zot oldida odob saqlansin! Chunonki debdurlar: "Adab peshi yori peshqadam az jumlai lavozim ast", ya'ni peshqadam yorlarning qoshida odob saqlash lozim narsalar jumlasidandir. Bas, barcha yoronlar, birodarlarga vojibdurkim, u kishi oldida, adabni o'rniga qo'ysinlar, yaxshi suhbatlar o'tkazsinlarki, tariqatda bo'lmagan odam eshitsu ta'sirlansin va tariqatga kirsin! Barcha ins va jin shaytonlari ustidan, Alloh ulardan asrasin, g'alaba qilsinlar, xuddi avliyolarning azimi (Muhammad) sollallohu alayhi vasallam ittifoq qilib, kofirlar ustidan g'alaba qozongandek", degan jumlar bitilgan va oxirida "Al-faqir al-xaqir Ahmad Kosoniy" deb yozilgan.

Mavlono Lutfullohga tegishli bu irshod 1542-yili [10] Ahmad Kosoniy –Maxdumi A'zam Dahbediy tomonidan berilgan. Ahmad Kosoniy irshod xatining boshida "toshkandlik, parkatlik, piskatlik, axsikatlik va boshqa yerlik", deb o'z shogirdini irshodga yetgani, pirlilik qilishga ijozat bergani haqida tushuntirish bergan. Shogirdini shariat va tariqatning balandparvoz lochini, deb e'tirof etgan. Odobni mahkam ushlab, suhbat tashkil etish uqtilgan. Bu o'z navbatida tariqat ixlosmandlari va tariqatga kiruvchilarning soni ortishini ta'kidlagan. Bu nodir manba Zarafshon vohasining Dahbed mavzesida yozilgani va o'rganilayotgan

davr bo'yicha qo'lga kiritilgan ilk irshod xati ekani, ahamiyatlidir.

Buxoro muzey qo'riqxonasida fondida Mullo Qozi [11] va Mulla Muhyiddin xoja [12] ga tegishli irshodnoma saqlanayotgani aniqlandi. Irshod 1275/1859-yili ramazon oyida yozilgan. Hujjatning ikki yon hoshiyasida "Xoja Abdulkarim Ahmadi", deb yozilgan muhr (ikki marta) urilgan. Fors tilidagi matn 23 qator va o'lchami 45X24,5 sm.dan iborat. Irshodnoma Basmala bilan oriflar qalbini munavvar etgan Allohga hamdu sano va Payg'ambar Muhammad sollallohu alayhi vasallamga durud va salovotlar keltirilgan. Unda Muhammad sollallohu alayhi vasallamdan Abu Bakr Siddiqqa, undan Salmon Forsiyga, undan Qosim ibn Muhammadga, undan Ja'far Sodiqqa, undan Boyazid Bastomiyga, undan Abulhasan Xaraqoniya, undan Abu Ali Farmadiyga, undan Xoja Yusuf Hamadoniya, undan Abduxoliq G'ijduvoniya, undan Xoja Orif Revgariya, undan Xoja Mahmud Anjir Fag'naviyya, Xoja Ali Romitaniya, undan Bobo Sammosiyya, Amir Kulolga, undan Xoja Buzurg Shoh Naqshbandga, undan Mavlono Ya'qub Charxiya, undan Xoja Ubaydulloh Ahrorga, undan Mavlono Zohidga, undan Mavlono Darveshga, undan Mavlono Xoja Imkanagiya (undan Xoja Boqibillohga), undan Imom Rabboniy mujaddidi alfi soniya, undan Xoja Muhammad Sa'idga, Shayx Abduahadga, undan Mirzo Jon Jononga, undan G'ulom Ali Shohga, undan Shoh Ahmad Sa'idga, undan tariqat masnadiga Mulla Qozi musharraf bo'ldi. Naqshbandiya zikriga taqvo bilan shariat va tariqatga qat'i amal qilgan holda istiqomat qilish ta'kidlangan.

Mulla Muhyiddin xojaga tegishli irshod xati ham naqshbandiyaga oid manba bo'lib, yuqorida berilgan irshod matniga yaqin. Abu Yazid (Boyazid), Xoja Muhammad (Bobo Sammosiy), Bahoul haq vad din (Bahouddin), Ahmad Foruqiy Sirhindiy (Imom Rabboniy mujaddidi alfi soniy) ismlari shu shaklda berilgan. Shayx Abduahaddan Mavlono Obidga, undan Xoja Muhammad Musoxonga, undan Siddiqqa, undan Husaynga, undan Abdusattor Maxdunga, matnning ushbu joyiga kelgach, ism o'rniga muhr urilgan, muhrda: "Mulla Muhammad Solih xalifa ibn Muhammad Rasul Sufi", deb yozilgan. Undan Mulla Muhyiddin xojaga tariqat ijozati yetib kelgan. Fors tilida 1302/1884-yili yozilgan hujjat matni 21 qator va o'lchami 60X43 sm.dan iborat.

Shajara.com saytidan olingan irshodnoma fors tilida bitilgan. Basmala bilan boshlangan matn 18 qatordan iborat. Xoja Muhammad Musoxon xojadan shogirdi Muhammad Aminga, u Abdurasul xojaga, u Mavlono Sayid Abduxoliq xojaga, u (o'g'li va shogirdi) Hasan xojaga bergan irshod xatida to'rt tariqat (naqshbandiya, qodiriya, suhravardiya, chishtiya)ga ijozat berilgani bayon qilingan. Hujjat oxirida 1285/1868-yil sanasi qayd etilgan va uchta muhr urilgan (yozuvini o'qish imkoni bo'lmadi). Irshodnoma [elektron nusxasi] matni fors tilida, 21 qatorli matn o'ng hoshiyasida (chap tomoniga nisbatan) kengroq joy qoldirilib, bir xil tartibda yozilgan. Hujjatda ikkita muhr urilgan.

Umar xoja Dahbediy shogirdlariga berilgan irshod xatida [7: – B. 65] berilgan matnga ko'ra, Ahmad Xojagi Kosoniy, uning shogirdi Xoja Muhammad Amin, uning shogirdi Xoja Muhammad Yusuf, uning shogirdi Xoja Hidoyatulloh, uning shogirdi Bobo Hoki, uning shogirdi Odinaboy Sidqiy, uning shogirdi Xoja Podshoh, uning shogirdi Sayid Umarxon hoji, uning shogirdi Sayid Ahmadxon hoji, uning shogirdi Mulla Abdulkarim, uning shogirdi Kattaxon xoja Dahbediyga naqshbandiya tariqatiga ijozat yetib kelgan. Bu irshod xatida Maxdum A'zam Dahbediyning ham shogirdlari ham avlodlari nomi ketma-ketligini ko'rish mumkin. Va albatta XX asrning 60 yillariga qadar yetib kelgan mazkur silsila tarmog'i Movarounnahr va Xurosonda yoyilgan.

Muhammad Husayn shogirdi Sufi Badalga, u (o'g'li va shogirdi) Abu Sa'id Sufiga, u Mulla Hasanboy domlaga tariqat yuritishga ijozat bergani ma'lum qilingan. Abu Sa'id otasi va ustosi Muhammad Badal Sufidan tariqat ijozatini olganligi ahamiyatlidir. XIX asrning o'rtalari va XX asrning boshlariga kelib, tariqat silsilasi otadan o'g'ilga o'tganini kuzatish mumkin. Irshodnomalar qiyosiy tahlil qilinganda, XIX asrning oxirlari XX asrlar boshlariga tegishli hujjatlardagi matn bir-biriga o'xshashlik mavjudligi qori Ubaydulloh va uning shogirdlariga mansub ijozatnomalar matni shu xulosani taqdim etadi.

Ichanqal'a muzey qo'riqxonasi qo'lyozmalar fondidagi irshod xati Hoji Habibulloh Buxoriy orqali (Shayx Xudoyquliga, undan Shayx Mulla Iyd Muhammadga, undan Shayx Mulla Idris Muhammadga, undan Oxunda Muhammad Niyozquliga, undan Jonmuhammad Sayidga, undan Muhammad Matlab Sayidga yetgan [3]) o'lchami 31X53 sm.

Domla Kamoliddin ibn Olimboy shogirdi Mullo Jo'ra ibn Muhamadyorga bergan irshodnomasi 1371/1951-yilda yozilgan. Asosiy matn 25 qator va o'ng hoshiyada ham 2 qator (jami 27 qator) yozilgan.

("Bismillah...", Allohga hamd va Muhammad sollallohu alayhi vasallamga salavotdan keyin), "Ammo ba'd"dan so'ng: "Bilgil, ey tolibi sodiqkim, onchi eng avvalo bu zikr asrorlari Hazrati Payg'ambar alayhissalotu vasallamning ko'ngul zaminlariga yetkazildi; ushbu barakali fayz suvining tomchisi On Hazratdan Hazrati Siddiqi Akbar roziyallohu taolo anhuning fayzli musaffo ko'ngil zaminiga yetkazildi. Ushbu fayz tomchi undan Hazrat Salmon Forsiyga, undan Hazrat Imom Muhammad Qosimga yetkazildi. Undan Hazrat Imom Ja'fari Sodiqqa, undan Hazrat Sulton Boyazid Bastomiyga, undan Hazrati Shayx Abul Hasan Xaraqoniya, undan Hazrati Shayx Abu Ali Farmadiyga yetkazildi. Undan Hazrati Xoja Yusuf Hamadoniya, undan Hazrati Xoja Abduxoliq G'ijduvoniya, undan Hazrati Xoja Orif Revgariya, undan Hazrati Xoja Mahmud Anjir Fag'naviyya, undan Hazrati Xoja Ali Romitaniya, undan Hazrati Xoja Muhammad Bobo Sammosiyya, undan Hazrati Sayid Amir Kulolga, undan Hazrati Xojai Buzurg Naqshbandiyga, undan Hazrati Mavlono Ya'qubi Charxiya, undan Hazrati Xoja Ahrori Valiyya, undan Hazrati Mavlono Muhammad Zohidga, undan Hazrati Mavlono Muhammad Darvishga, undan Hazrati Mavlono Xojagiy Imkanagiya, undan Hazrati Xoja Muhammad Boqibillohga, undan Hazrati Imom Rabboniyga, undan Hazrati Xoja Muhammad Sa'idga, undan Hazrati Xoja Abdulahadga, undan Hazrati Mavlono Obidga, undan Hazrati Musoxonxoja Dahbediyga, undan Hazrati Xalifa Muhammad Siddiq ko'ngliga tomizilib, undan bu ma'rifat dengizi va haqiqat daryosidan bu fayzli tomchi haqiqat malakining qutbi va tariqat doirasining markazi va musulmonlar peshvosi va soliklar yo'lining yaqini, ya'ni katta bobom Hazrati xalifa Husaynga yetkazildi. Va ul zotdan murshidi komil va ofoqlar peshvosi, ma'rifat orifi, ya'ni o'z o'g'illari – Hazrati xalifa Abdusattor ko'nglining munavvar zaminiga yetkaziladi. Va ushbu munavvar tomchi ul zotdan o'z o'g'illari Hazrati xalifa Eshmuhammadning ko'ngil zaminiga tomizildi. Va ul zotdan o'z o'g'illari Qori Ubaydullohning ko'ngil zaminiga yetkazildi. Va ul zotdan ushbu faqirul-haqir hamda Allohning afv etishidan umidvor kamina Mulla Kamoliddin ibn Olimboyning ko'ngil zaminiga tomchiladi hamda ahli tariqatga xizmatkorlik va xodimlik darajasiga sarafrozlikka bag'ishladilar. Biz ham (o'z navbatida) ushbu munavvar tomchini fazilat maob va kamolot iqtisob Mullo Jo'ra bin Muhamadyorga tariqat zikrining ta'limiga ijozat berdik va shu shart bilankim, toliblarga tariqat ta'limini o'rgatsinlar hamda Nabaviy shariati (sunnati)da istiqomat etib, muqtadopeshvo pirlarga payrovlik etsinlar." Hujjat "Mulla Kamoliddin ibn Olimboy. 1326 (1907) yil" deb yozilgan tuxumsimon shakldagi muhr bilan tasdiqlangan. Hajmi 1,5 x 2 sm.

Domla Kamoliddin shogirdi Abdurahmon Maxdum ibn Abdulazizxoja (bergan irshod xati matni 39 qatordan iborat) va Sherxon ibn Ubaydullohga (Irshod matni 29 qatordan iborat) berilgan irshod xati Qori Ubaydulloh tomonidan Domla Kamoliddinga berilgan irshodnoma matni bilan bir xil. Ikki hujjatning past qismida Domla Kamoliddin muhri besh martadan urilgan.

Samarqand viloyati Urgut tumanida yashovchi Nusratullohoji bobo xonadonida saqlanayotgan "Irshodnoma", xonadon egasining aytishicha bobokaloniga tegishli "Diplom" deb ota-bobolaridan meros tarzida Qur'oni karimning orasida saqlab kelinar ekan. Irshodnoma sariq shiqildoq qog'ozga yozilgan bo'lib, arab va fors tillarida nasta'liq xatida bitilgan. O'lchami 52X31,5 sm bo'lib, 27 qator matn berilgan. Murshidlar nomi yozilgan matnning ustiga qizil chiziq bilan belgilangan. Irshodnoma naqshbandiya tariqatining Musoxon xoja Dahbediy tarmog'iga oid bo'lib, basmala bilan boshlangan. Allohga hamdu sano va Muhammad Mustafo sollallohu alayhi vasallamga durudu salovotlar aytilgan. Keyin tariqat nuri Payg'ambar alayhissalomdan Abu Bakr Siddiqdan to Musoxon xoja Dahbediy, va Mavlono Ibrohim Samarqandiy hamda xalifa Abduroziqning ustozlari (va otasi)gacha murshidlar orqali xalifa Abduroziqqa qadar o'tib kelgan ma'naviy ruxsat keltirilgan.

Abduroziq xalifaga ustozlari (va otasi)dan naqshbandiya tariqatini yuritishda ijozat berilgan. Shariatga amalga qilgan holda, tariqat murshidlarining yo'lini uzviy davom ettirishi, tariqat vazifalarini bekamo' ko'st ado etishi ta'kidlanib, hujjat oxirida "Alloh eng yaxshi saqlaguvchidir va U rahimlilardan ko'ra rahimlidir", deya duo berilgan. Hujjatning oxirida "Muhyiddin xoja ibn shayxush shuyux Abduvaliy xoja" deb yozilgan ovalniy shakl (2X2 sm o'lcham)dagi muhr urilgan.

Irshodnoma XIX asrning oxirlari va XX asrning boshlariga tegishli. Hujjatda sana berilmagan. Hujjat xalifa Abduroziqning naqshbandiya tariqati ijozatnomasi hisoblanib, unga bosilgan muhr urgutlik naqshbandiya tariqati murshidi Muhyiddin xoja tegishli ekani ma'lum bo'ldi. Hujjat murshid vafotidan keyin yozilgani ma'lum bo'ladi. Shu asnoda keyingi davrlarda hujjatlarni soxtalashtirilmasligi sababidan bo'lsa kerak irshodnomalar murshid tomonidan tasdiqlab berilgan. Yoki murshid shogirdiga tariqat ijozatini bergach, murshid vafotidan keyin irshodnoma matni yozilib, uni hudud qozilari yoki muftiylari tomonidan tasdiqlangan. Tadqiqot natijasida ushbu hujjat irshodnomani tasdiqlash zarurati zamon talabi bo'lganidan dalolat beradi. Bu yerda naqshbandiya tariqatida faoliyat olib borayotgan boshqa murshid muhri bosilgani, hujjatning aslligini isbotlash maqsad qilingan ko'rinadi.

Muhyiddin shayx urgutlik Eshon Abduvalixonning o'g'li bo'lib, otasi Mavlono Ibrohim xoja Samarqandiyning shogirdi bo'lgan. Demak, muhr egasi ham Abduroziq kabi naqshbandiya ta'limotini otasidan olgan va aynan bir ustoz bilan Mavlono Ibrohim xoja Samarqandiy silsilasiga ulangan.

Silsila tartibi yangilash keltirilgan irshodnoma [Shajara.com sayti] matniga qaraydigan bo'lsak, 25 qatordan iborat matn arab, fors va turkiy tilda yozilgan. Abu Bakr Siddiqdan Xoja Ahror Valiyga qadar yetib kelgan ruxsat, undan Maxdum A'zam Xojagiy Kosoniyga tariqat ruxsati

yetadi. U Xoja Kalon Muhammad Islom Juyboriyga, u Xoja Kalon Maxdum A'zam Dahbediyga, u Xoja Hoshimga, u Xoja Mo'minga, u Xoja Avliyoga, u xalifa Ismoilga, u Mavlono Muhammadi (Imlo) Buxoriyga, u Eshon Nazr xojaga, u Ashur Shibirg'oniya, u xalifa Haqberdiga, u Muhammad Sobir xojaga, u Eshon Rahmat xojaga, u Eshon Ya'qub xojaga, u Eshon Ayub xojaga, u Hoji No'mon xojaga, u To'raqul xalifaga ruxsat yetib kelgan. Amr qilindiki, har tobiki haqiqat va tariqat yo'liga doxil bo'ladi. O'tganlar haqqiga duoi fотиha o'qib, yo'qlasun va suhbatni tark etmasun, deb hujjat oxirida "No'mon xoja"ga tegishli muhr ikki marta urilgan. Mazkur irshodnomada Xoja Ahror Valiy Muhammad Qoziga ruxsat bergan. Muhammad Qozi esa Maxdum A'zam Kosoniyga tariqat ijozatini bergan. Xattot aybi bilan bo'lsa kerak silsiladan "Muhammad Qozi" ismi tushib qolgan. Silsilada Imlo Buxoriy ustozlari Podshoh Salim Balxiy, uning ustozlari Xoja Avliyo, uning ustozlari Xoja Majnun, Muhammad Mo'min, Xoja Hoshim, Muhammad Amin, Xoja (Nosiriddin) Kalon, uning ustozlari Muhammad Islom Juyboriy va uning ustozlari Maxdumi A'zam Dahbediy ekani ma'lum bo'lgandi. Shunga ko'ra Imlo Buxoriy Xoja Avliyoning ikki shogirdidan ijozat olganligi ma'lum bo'ldi. Yana Xoja Avliyoning ustozlari Xoja Majnun deb berilgan, yuqorida kelgan irshodnomada bu ism tushib qolgan.

Ushbu irshodnoma boshqa hujjatlarda uchramaydigan holat, ya'ni naqshbandiya-kosoniya tariqatiga oid hujjat uch tilda yozilgani bilan ahamiyatlidir.

Hujjatlarning matni Domlo Kamolga piru murshidi Qori Ubaydullohdan berilgan irshodnomadan olingan. To'rt hujjatning matni, yozilish xarakteri bir xil, Qori Ubaydullohdan keyingi farzandu shogirdlar irshodnoma yozishda uning yozgan ilk irshodnomasini etalon sifatida qabul qilishgan. Qori Ubaydullohdan keyingi barcha shogirdlar irshodnoma yozishda uning birlamchi irshodnomasidan foydalanishgan. Unga tegishli irshodnoma matni chiroyli va murakkab so'zlar bilan boyitib yozilgani, uslubi mukammalligi sababidan, matn shogirdlari qonuniy yozilish tartibi sifatida qabul qilishgan.

Xulosa va takliflar. Irshodnomalar bevosita murshidning shogirdiga bergan tariqat ijozatining yozma tasdig'idir. Hujjatda kelgan ba'zi (masalan silsila ketma-ketligida uzilish yoki murshidlar o'zni almashib qolishi yoki tushib qoldirilishi yoki yangilash keltirilishi kabi) kamchiliklar, biror bir xattot tomonidan yozil (ko'chiril)ganini anglatadi. Murshid vafotidan keyin yozilgan irshodnomalar ham uchragani, tariqatda ruxsat avvalo og'zaki, keyinchalik yozma tasdiq bo'lganligini bildiradi.

Tasavvufda keyingi davrlarda yozma irshod xatlarning ko'payishi – soxta tariqat faoliyatiga yo'l qo'yimaslik, ustoz-shogird, ya'ni pir-muridlik an'analari uzviy davom ettirishlik, imkon qadar mumtoz tariqat asoschi (yetakchi)larining ilmiy-nazariy va amaliy qarashlarini saqlab qolishda muhim o'rin tutgan.

Naqshbandiyaga oid irshodnomalar – ishqiya, kubroviya, mavlaviya, suhravardiya, yassaviya, qodiriya, chishtiya kabi tariqatlariga nisbatan ko'p ekani, uning ta'sir doirasi kengligi va yozma merosga yuqori darajada e'tibor berilganidan dalolat beradi.

ADABIYOTLAR

1. Абдулахатов Н., Тўхтабоев И. Тошлок тарихидан лавҳалар. – Т.: Янги аср авлоди, 2011. – Б. 220-226 (Abdulahatov N., To'xtaboyev I. Toshloq tarixidan lavhalar. – T.: Yangi asr avloidi, 2011. – B. 220-226).
2. Аминов Б. Махмудов Ф. XIX аср кубравия-накшбандия тариқатига оид «ал-ижоза» – ижозатнома // Ўтмишга назар. 3 жилд, 9 сон. – Тошкент: 2020. – Б. 4-10 (Aminov B. Mahmudov F. XIX asr kubraviya-nakshbandiya tariqatiga oid "al-ijozat" – ijozatnoma // O'tmishga nazar. 3 jild, 9 son. – Toshkent: 2020. – B. 4-10).
3. Баён нисбат тариқ Ҳазрат хожагон накшбандия. Қўлзма. Хоразм Ичанқалъа музей қўриқхонаси қўлзмалар фонди. Инв №2130. – 1 varaқ (Bayon nisbat tariq Hazrat xojagon naqshbandiya. Qo'lyozma. Xorazm Ichanqal'a muzey qo'riqxonasi qo'lyozmalar fondi. Inv №2130. – 1 varaq).

4. Девин Ди Уис. Маша'ихи турк и Хваджаган: переосмысление связей между суфийскими традициями Йасавайя и Накшбандийа // Суфизм в Центральной Азии (зарубежные исследования). – СПб: Филологический факультет СПбГУ, 2001 (Devin Di Uis. Masha'ixi turk i Xvadjagan: pereosmysleniye svyazey mejdu so'fiyskimi traditsiyami Yasaviya i Nakshbandiya // Sufizm v Sentralnoy Azii (zarubejnye issledovaniya). – SPb: Filologicheskij fakultet SPbGU, 2001).
5. Жўрабоев О. Ҳазиний тўра (ҳаёти ва ижоди). – Т.: Фан, 2007. – Б. 121-122 (Jo'raboyev O. Haziniy to'ra (hayoti va ijodi). – T.: Fan, 2007. – B. 121-122).
6. Каттаев К. Домло Камолнинг аълия тариқатида ўрни ҳамда юртимизнинг охириги машхур муршидлари [Матн] – Тошкент: «Qamar-media» нашриёти, 2020. – 204 б (Kattayev K. Domlo Kamolning a'liya tariqatida o'rni hamda yurtimizning oxirgi mashhur murshidlari [Matn] – Toshkent: "Qamar-media" nashriyoti, 2020. – 204 b).
7. Каттаев К. Дахбед ва Махдуми Аъзам. – Самарканд: Сўғдиёна, 1993 (Kattayev K. Dahbed va Maxdumi A'zam. – Samarqand: So'g'diyona, 1993).
8. Кюгельген А. Расцвет Накшбандийа-Мужаддидийа // Суфизм в Центральной Азии. – СПб, 2001. – 275-330 с (Kyugelgen A. Rassvet Nakshbandiya-Mujaddidiya // Sufizm v Sentralnoy Azii. – SPb, 2001. – 275-330 s).
9. Кныш А.Д. Мусульманский мистицизм: краткая история. – СПб: ДИЛЯ, 2004. – 464 с (Knish A.D. Musulmanskiy mistitsizm: kratkaya istoriya. – SPb: DILYA, 2004. – 464 s).
10. Муҳаммад Муфтий Оҳангароний. Мавлоно Лутфуллоҳ маноқибӣ // Форс тилидан Абдуллоххўжа Маъруфхўжа ўғли ва Шухрат Сирождидинов. – Тошкент: Имом ал-Бухорий халқаро жамғармаси, 2002. – Б. 45 (Muhammad Muftiy Ohangaroniy. Mavlono Lutfulloh manqibi // Fors tilidan Abdullohxo'ja Ma'rufxo'ja o'g'li va Shuhrat Sirojiddinov. – Toshkent: Imom al-Buxoriy xalqaro jamg'armasi, 2002. – B. 45).
11. Силсилаи нақшбандия. Қўлёзма. 1275/1859. Бухоро давлат музей қўриқхонаси қўлёзмалар фонди. Инв № 11475/II. – Б. 1 варақ (Silsilai naqshbandiya. Qo'lyozma. 1275/1859. Buxoro davlat muzey qo'riqxonasi qo'lyozmalar fondi. Inv № 11475/II. – B. 1 varaq).
12. Силсилаи нақшбандия. Қўлёзма. 1302/1884. Бухоро давлат музей қўриқхонаси қўлёзмалар фонди. Инв № 13101/II. – Б. 1 варақ (Silsilai naqshbandiya. Qo'lyozma. 1302/1884. Buxoro davlat muzey qo'riqxonasi qo'lyozmalar fondi. Inv № 13101/II. – B. 1 varaq).
13. Tosun N. Türkitan dervişlerinden yadigar. Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserlar. – Istanbul. İnsan yayınları, 2011. – 198 s (Tosun N. Türkitan dervişlerinden yadigar. Orta Asya Türkçesiyle Yazılmış Tasavvufi Eserlar. – Istanbul. İnsan yayınları, 2011. – 198 s).

UDK:94

Ziyadulla GAZIEV,
JDPU katta o'qituvchisi
E-mail:ziyadullag@bk.ru

JDPU dotsenti, fal.f.d M.Hoshimxonov taqrizi asosida

XVII-XVIII CENTURIES POLITICAL AND ECONOMIC SITUATION IN MOVAROUNNAHR

Annotation

This article reflects on the life of the dynasties that reigned in Movarounnahr of the XVII-XVIII centuries, the political, socio-economic system of the country, the economic-geographical capabilities of the territory, trade relations, crafts, agriculture and the general situation in other areas of the national economy.

Key words: Movarounnahr, dynasty, power, stagnation, Bukhara, ashtarkhani, political system, socio-economic situation, economic-geographical opportunity, crafts, farming, livestock, trade, jewelry, Culture, Communication, religious, crisis, spirituality, state.

ПОЛИТИЧЕСКАЯ И ЭКОНОМИЧЕСКАЯ СИТУАЦИЯ В МАВЕРАННАХРЕ XVII-XVIII ВВ

Аннотация

В данной статье рассматривается жизнь династий, правивших в Мавераннахре в XVII-XVIII веках, политическая, социально-экономическая система страны, экономико-географические возможности территории, торговые связи, общее положение в ремеслах, земледелии и других отраслях народного хозяйства.

Ключевые слова: Мавераннахр, династия, власт, застой, Бухара, аштарханиды, политическая система, социально-экономическое положение, экономико-географические возможности, ремесла, сельское хозяйство, животноводство, торговля, ювелирные изделия, культура, общение, религиозный, кризис, духовность, государство.

XVII-XVIII ASRLAR MOVAROUNNAHRDA SIYOSIY VA IQTISODIY AHVOL

Annotatsiya

Mazkur maqolada XVII-XVIII asrlar Movarounnahrda hukm surgan sulolalar hayoti, mamlakat siyosiy, ijtimoiy-iqtisodiy tizimi, hududning iqtisodiy-geografik imkoniyatlari, savdo aloqalari, hunarmandchilik, dehqonchilik va xalq xo'jaligining boshqa sohalaridagi umumiy ahvol to'g'risida fikr yuritilgan.

Kalit so'zlar: Movarounnahr, sulola, hokimiyat, turg'unlik, Buxoro, ashtarxoniylar, siyosiy tizim, ijtimoiy-iqtisodiy ahvol, iqtisodiy-geografik imkoniyat, hunarmandchilik, dehqonchilik, chorvachilik, savdo-sotiq, zargarlik, madaniyat, aloqa, dindor, inqiroz, ma'naviyat, davlat.

Kirish. Buyuk tarixda hech narsa izziz ketmaydi. U xalqlarning qonida, tarixiy xotirasida saqlanadi va amaliy ishlarida namoyon bo'ladi. Shuning uchun ham u qudratlidir. Tarixiy merosni asrab-avaylash, o'rganish va avlodlardan avlodlarga qoldirish davlatimiz siyosatining eng muhim ustuvor yo'nalishlaridan biridir[1:29].

Temuriylar davri tizimini mustahkamlagan sotsial, siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jarayonlar keyin ham davom etishi mumkin edi. Afsuski, zarur jarayonlarni zamon va makon ruhiga moslashtirib, unga ruh baxsh etuvchi muayyan siyosiy kuchlar zaiflashdi. Nihoyat, XVII asrga kelib siyosiy tuzilmaviy tanazzul pallasi boshlandi. Xon sulolalarining hokimiyat uchun kurashlari natijasida mamlakatda boshboshdoqlik boshlandi. Mamlakat va xalq boshiga qattiq sinovlar tushdi. Tizimni asrash bilan bog'liq tub ehtiyojlarni, uning yaxlitligi zaruratini anglab yetish jarayoniga zarba berildi. Mamlakat yaxlit va himoyaga muhtoj vujud ekanini sezish tuyg'usi tobora so'nib bordi. Inqiroz faqat jamiyatning ayrim qatlam va tuzilmalarini emas, ijtimoiy hayotning barcha jabhalarini qamrab olgan edi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Bir necha asrlik tanazzul davri ajdodlarimizning qaddini rostdab olishiga daxldor tashqi sharoitning ham salbiy tomonga o'zgarishi tufayli yanada keskinlashdi. Aynan XVII asr boshlarida jahon tarixida ro'y bergan ko'ngilsiz siyosiy va ma'naviy jarayonlar yurtimizni ham chetlab o'tmadi. Bu esa tizimni ishdan chiqaruvchi jarayonlarning yanada chuqurlashuviga sabab bo'ldi. Tarixchi olim Mirmuhammad Salimning "Silsilat us-

salotin" asarida qayd etilishicha, shayboniy Abdulmo'minxon halokatidan so'ng taxtga chiqqan Pirmuhammadxon (1598-1601) hukmronligi uzoqqa bormadi. Samarqand hokimi Boqimuhammadni poytaxt ixtiyorida tutish niyatida taxminan 50 ming qo'shin bilan unga qarshi chiqqan Pirmuhammadxon Bog'ishamol atrofida mag'lubiyatga uchradi. Buxoro taxti esa Boqimuhammad qo'lga o'tib, u xon deb ko'tarildi[8]. Boshqacha aytganda, shu tariqa shayboniylarning bir asrlik hukmronligiga nuqta qo'yiladi. Mamlakat va davlat tizimini endi yangi sulola-ashtarxoniylar o'z qo'llariga oldilar.

Tadqiqot metodologiyasi. Tarixiy manbalarda yozilishicha, 1601 yildan e'tiboran Buxoro xonligida hokimiyat ashtarxoniylar (joniylar) qo'lga o'tdi. U 150 yilcha (1601-1753) hukmronlik qilgan ashtarxoniylar sulolasi davrida Buxoro xonligida tinchlik, osoyishtalik bo'lmadi. Tarixchi olimlar qayd etishicha, xonlik viloyatlarida hukmronlik qiluvchi amirlar va beklarning o'zboshimchaligi, markaziy hokimiyatda amaldorlar o'rtasidagi o'zaro kelishmovchilik, ur-yiqitlar mamlakat tinkasini quritib bordi. Buni ashtarxoniylar sulolasidan Buxoro taxtiga ko'tarilgan o'n nafar xondan ikkitasining taxtdan ag'darilgani, to'rttasining taxt ustida o'ldirilgani ham yaqqol ko'rsatadi[7].

Buxoro xonligida tinchlik, osoyishtalik bo'lmadi. Amirlar va beklar o'zboshimchaligi avjiga minib, markaziy hokimiyatdagi mansabdorlar o'rtasidagi o'zaro fitna, nizolar, ur-yiqitlar mamlakat tinka-madorini quritgan edi.

Ashtarxoniylar sulolasi 1601 yildan 1753 yilgacha hukmronlik davrini o'tadi. Sulola sakkizta xondan iborat

bo'lgan: 1. Boqimuhammad (1601-1605). 2. Uning ukasi Valimuhammad (1605-1611). 3. Imomqulixon (1611-1642). 4. Uning ukasi Nazr Muhammadxon (1642-1645). 5. Uning o'g'li Abdulazizxon (1645-1680). 6. Uning ukasi Subxonqulixon (1680-1702). 7. Uning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711). 8. Uning ukasi Abulfayzxon (1711-1747). Ulardan faqat uchtasi umrini taxtda tugatdi, xolos. Tarixchi olim R. Shamsutdinov fikricha, uchtasi (Valimuhammadxon, Ubaydullaxon, Abulfayzxon) saroy to'ntarishlari oqibatida fojeali o'ldirilgan. Ikkitasi esa taxtdan ag'darib tashlangandan so'ng o'z hayotini quvg'inlikda o'tkazgan. Bularning hammasiga asosiy sabab shuki, hokimiyat, toju-taxt uchun kurash, hatto ota-bola va aka-ukalar, qarindosh-urug'lar o'rtasida misli ko'rilmagan darajada kuchaygan edi[9].

Ashtarxoniylarning hukmronligi yillarida mamlakatda tarqoqlik, toju-taxt uchun kurash benihoyat kuchaydi. Dashti qipchoq ko'chmanchilari, Xorazm xonlari (Abulg'ozixon, Anushaxon) Movarounnahrda tez-tez hujum qilib, ko'pgina qishloqlarni, hatto Buxoro va Samarqand atroflarini ham talon-taroj qildilar. B. Ahmedov ta'kidlashicha, Eron va Hindiston hukmdorlari esa Movarounnahrning ichki ishlariga aralashib turdilar. Tarqoqlik Ubaydullaxon II zamonida (1702-1711) shu darajaga borib yetdiki, Mahmudbiy otaliq (qatag'on qabilasi boshliqlaridan) 1706 yili Balxda hokimiyatni butunlay qo'lga kiritdi[3].

Imomqulixon hukmronligi davrida (1611-1642) xonlikda hukm surayotgan o'zaro urushlarga chek qo'yishga va markaziy hokimiyatni mustahkamlashga muvaffaq bo'lgan. Tarixchi A.Sagdullaev fikricha, Toshkent va xonlikning shimoliy chegaralari uchun ko'chmanchi qabilalar: qozoqlar, qalmiqlar, mo'g'ullarga qarshi muvaffaqiyatli kurash olib bordi va xonlik hududini shimoliy sharqqa kengaytirdi. Bu davrda xon hokimiyatining mavqei oshdi, ichki vaziyat birmuncha yaxshilandi[6:175-176].

1680-1702 yillarda Abdulaziz ketgach, Subxonqulixon xonlikka ko'tarildi. Subxonqulixon hukmronlik qilgan so'nggi yillar mamlakat uchun umumiy og'ir vayronaliliklar va tartibsizliklar keltirdi. Urug'lar, qabilalar o'rtasida tinimsiz urushlar, tartibsizliklar avj oldi. Ashtarxoniylar hukmronligi Buxorodan nariga o'tmaydi. Ashtarxoniylar davlatining tobora tanazzulga yuz tutib parokanda bo'layotganligi XVIII asr boshlarida cho'qqisiga yetadi.

Tarixchi R.Shamsutdinov va boshqa tarixchilarning qayd etishicha, ana shunday ur-yiqit, beboshlik va tartibsizliklar avjiga chiqqan bir davrda 1702 yilda Subxonqulixon vafot etdi. Buxoro taxtiga Subxonqulixonning o'g'li Ubaydullaxon (1702-1711) o'tirdi. Bu davrda toju-taxt uchun kurash o'zining eng yuqori cho'qqisiga ko'tarildi. Bu davrda Balx, Termiz, Shahrisabz hokimlari mustaqil bo'lib olishga harakat qiladilar[9].

Taxtga Ubaydullaxonning ukasi Abulfayzxon 1711-1747 yillarda o'tiradi. Ashtarxoniylar sulolasidan bo'lgan so'nggi xon Abulfayzxon tez orada amirlar va zodagonlar qo'lida qo'g'irchoq bo'lib qoladi. Hokimiyatdagi muhim lavozimlar nufuzli amirlar qo'lida o'tib qoladi. Markaziy hokimiyat zaiflashgach, 1711-yilda Balx va 1723-yilda Samarqand viloyati Buxoro xonligidan ajralib chiqadi. 1720 yilda Toshkent viloyatini qalmoqlar bosib oladi. Bu ahvolni kuzatib borgan Xiva xoni Sherg'ozixon ham Buxoro xonligiga da'vogar bo'ladi, ammo uning harakatlari samarasiz yakunlanadi. 1723-yilda qalmoqlar qozoq dashtlariga bostirib kirib qozoqlarni Movarounnahrda qochishga majbur qilgan. Qozoqlar chorva mollari bilan Zarfshon vodiysiga kirib bog' va ekinzorlarni payhon qilganlar. Buxoro xonligida iqtisodiy va siyosiy tanglik kuchaygandan kuchayadi, oxir oqibatda xonlik tanazzulga yuz tutadi. Movarounnahr parchalanib uchta xonlikka-Buxoro, Qo'qon va Xiva xonliklariga bo'linib ketadi.

Samarqandda 1720 yili shahar ahli qo'zg'olon qilib, Farhodbiy taxtdan tushirildi. Tarixchi Abdurahmon Tol'ening so'zlariga qaraganda, Farhodbiy "...Samarqand hokimi bo'lgan kezlari ...kunda eldan bo'lar-bo'lmasga pul talab qilaverardi. Yoniga xalq keldi deguncha, pul undirardi. U...Samarqandni xonavayron qilayotganidan tap tortmasdi... Xullas, u Samarqandda mustabid hokim edi...". 1722 yilda Farhodbiy o'ldirildi[4]. Akademik I.Mo'minov tahriridagi "Samarqand tarixi" kitobida qayd etilishicha, Abulfayzxon So'fi Olloyorning akasi Farhodbiyni qattiqqo'lligi uchun o'ldirtirgan. "Otasini Olloquli va inisini Farhod otaliq deydilar. Ular o'zbeklarning Samarqand va Buxoro Miyonkolidagi xitoyi qabilasining boshliqlaridan bo'lganlar. Farhodbiy Abulfayzxon davrida Samarqand hokimi va amirlik mansablariga erishgan. So'fi Olloyor Shayx Navro'zga irodat va inobat qilgandan so'ng unga zohir va botin ilmlari eshiklari ochildi.

Ashtarxoniylar hukmronligi yillarida Xiva xoni Abulg'oz Bahodirxon va undan keyin uning o'g'li Anushaxon Buxoro va Samarqand atrofiga tez-tez hujum qilib turgan. O'zbeklarning ming qabilasidan bo'lgan, o'zini Chingizxon avlodi deb hisoblovchi Shohruhbiy 1710 yilda shayxlar hokimiyatini ag'darib tashladi. Shohruhbiy asos solgan mahalliy Ming sulolasi XIX asrning birinchi yarmida deyarlik butun Sirdaryo xavzasini va Yettisuvning bir qismini o'z qo'lga oladi. XVIII asr boshlarida Shohruhbiy Ho'qand qishlog'i o'rnida bino qilgan Ho'qand shahri yangi tuzilgan davlat poytaxti bo'ladi. Balx ham Buxorodan ajralib ketdi, keyinchalik bu yerda goh ashtarxoniylardan Nazr Muhammad avlodlari, goh har turli o'zbek shahzodalari hokimlik qilib turdi. Badaxshonda Yorbek sulolasi qaror topdi. Xorazm Buxorodan tamomila mustaqil bo'lib oladi[5:571-572].

Xullas, 1601-1756-yillar davomida ashtarxoniylar sulolasi davrida hukm surgan siyosiy, ijtimoiy tarqoqlik xonlar, sultonlar, shahzodalar o'rtasida avjiga chiqqan o'zaro toju-taxt uchun kurashlar, talonchilik urushlari o'sha davr avlod-ajdodlarimizning dunyo taraqqiyoti sivilizatsiyasidan ancha orqada qolib ketishiga bosh sabab bo'ldi[5:35-36].

Ashtarxoniylar davlatchiligidagi moddiy hayot, geografik muhit va iqtisodiy munosabatlar qanday ahvolda edi? XVII-XVIII asrlar Movarounnahrda ijtimoiy-iqtisodiy ahvol xususida to'xtalganda, ashtarxoniylarning ichki ziddiyati mamlakat rivojlanishi ortga ketganligini, dehqonlar qattiq zulmda qolganligida, ocharchilik, qashshoqlik bo'lib, xalq ahvoli og'irlashganligi, natijada ular kasodga uchrab, katta yer egalari paydo bo'lganligi, bu ommaning nochor kun kechirganligidan darak bergan. Urushlar, qon to'kishlar, ayniqsa so'nggi ashtarxoniylar Abulfayzxonning shafqatsiz zulmi sulolaning tanazzulini tezlashtirib, u XVIII asr o'rtalarida nihoyasiga yetgan.

Yurt yerini haqiqatda tasarruf qiladiganlar, behisob chorva mollari uchun eng yaxshi yaylovlarni o'z qo'llariga kiritib olganlar shu urug' biylari edi. Biroq, o'zbek urug'-qabilalarining o'troq turmushga ko'chishi jarayoni juda tezlik bilan o'tdi. Aftidan, XVII asr oxirida va XVIII asrda o'troqlikka ko'chish jarayoni ommaviy tus olgan bo'lsa kerak. Chunki shu vaqtlarda hozirgi O'zbekiston hududida o'zbek qabila va urug'-qabila guruhlarining nomi bilan atalgan Qo'ng'iro't, Mang'it, Nayman, Do'rmon, Mesit va shunga o'xshash juda ko'p qishloqlar paydo bo'lgan.

XVII-XVIII asrlarda hunarmandchilikning rivojlanishi savdo aloqalarining rivojlanishiga sabab bo'ldi, ko'p shaharlarda karvon saroylar qurilganligi bundan dalolat berib turadi. Garchi buyuk geografik kashfiyotlar O'rta Osiyoning iqtisodiy ahvoliga manfiy ta'sir qilgan bo'lsa-da, bu davrda O'rta Osiyoning atrofidagi mamlakatlar bilan savdo aloqalari kuchayadi. Buxoro va Xiva elchilari O'rta Osiyo savdogarlarining savdo karvonlari bilan birga Moskva hamda qo'shni Sharq mamlakatlariga, qozoq cho'llariga, Sibirga,

no'g'oylar yurtiga va boshqa mamlakatlarga borardilar. Buxoroga u mamlakatlardan ham elchilar kelib turgan. Xitoy va Hindiston bilan qizg'in savdo-sotiq ishlari davom etgan. Xitoydan ko'proq ipak gazlamalar, chinni idish-tovoqlar, dori-darmon, choy va Hindistondan qimmatbaho toshlar, marvarid, doka, zarbop matolar, zar ip, buyoq, upa-elik va hokazolar keltirilgan. Hind savdogarlari Buxoroga kelganlarida ba'zan u yerda uzoq vaqt istiqomat qilib turishardi. XVII asrda Buxoroda butun boshliq hindlar mahallasi va uning o'z oqsoqoli bo'lgan. Xitoy va Hindiston mollari Buxorodan Moskvaga va g'arbiy Yevropaga olib borilgan. XVII asrda O'rta Osiyo tashqi savdosida Moskva davlati tobora hal qiluvchi ahamiyatga ega bo'lib bordi. Taxminiy hisoblarga ko'ra, O'rta Osiyo bilan Rossiya o'rtasidagi yalpi savdo aylanmasi har yili 100 ming so'm chamasida bo'lgan.

Hunarmadchilikda ham ilgariidek an'anaviy yo'nalishlar, to'quvchilik, temirchilik, qurolsozlik, duradgorlik, zargarlik, kulolchilik kabilar mavjud bo'lgan. Tayyor mahsulotlar-ipak, ipak kiyimlar, ip gazlama, qog'oz, taqinchoqlar, quruq mevalar, qimmatbaho toshlar ichki va tashqi bozorda sotilgan. Albatta, ishlab chiqarish va savdo rivojida siyosiy barqarorlikning ahamiyati katta. Shuning uchun ham mazkur sohalaridagi rivoj siyosiy beqarorlik yillari ancha susaygan.

Tahlil va natijalar. Ashtarxoniylar vaqtida doimiy urushlar mamlakatni vayron qilgan. Tarqoqlik ba'zi vaqtlarda shu darajaga borib yetdiki, xon hokimiyati faqat nomiga bo'lib, aslida mamlakat xo'jayinlari ko'p sonli mulkdorlar edilar. Yerni sug'orib dehqonchilik qilish aholi xo'jaligining asosiy tarmog'i edi. Ilgari nimalar ekilgan bo'lsa, XVII va XVIII asrning birinchi yarmida ham shu ekinlar ekilardi. Bug'doy, jo'xori, arpa, shuningdek, moy olinadigan kanop va kunjut ekilardi. Sabzavotchilik bilan bog'dorchilik juda rivoj topgan. Sanoatbop ekinlardan paxta juda ko'p ekilgan. Pillachilik ham keng rasm bo'lgan. Xususan, Xivada XVII asrda har yili 3000 pudga yaqin ipak hosili olingan; Buxoro xonligida pillachilik bo'shroq rivojlangan bo'lib, buxoroliklar Xivadan ipak olib turganlar.

Manbalarda yozilishicha yerni mulkdorlar o'z qo'llariga olganliklari natijasida dehqonlarning ularga qaramligi kuchayib borgan. Yer-suv sotilganda yoki biron o'zgarish bo'lganda faqat yer emas, shu yerda yashovchi dehqonlar ham yer egasi qo'lidan boshqa qo'lga o'tardi.

Ayrim hollarda yuqori tabaqa ruhoniylar va xon oilasining a'zolari xondan iltimos qilib, qochib ketgan dehqonlarni zo'rlik bilan qaytarib keltirishardi. Zamindor amirlar dehqonlarni ish kuchi o'rnida ishlatganlar[5].

Azamat Ziyoning yozishicha, dehqonchilikning barcha sohalar (g'allachilik, paxtachilik, polizchilik, pillachilik, bog'dorchilik) o'z rivoj yo'lidan ketavergan. O'sha paytlarda bug'doyning yigirma xili bo'lgan. Masalan, sarg'ish, oqishining uch turi, bahorgi-qizg'ish, doni yirik ("tuya tish" deyilgan), bir tomoni oqish, bir tomoni qizg'ish; tog'oldi yerlarida o'sadigan, havodagi namlik bilan kifoyalaniib sovuqqa bardosh bera oladigan nav, qora holli nav, kuzgi, yem uchun ekiladigan makka, yosmiq va hokazolar ekilgan[2].

XVII-XVIII asrlarda siyosiy-huquqiy hayot quyidagicha holatda edi. Tarixchi va muarrixlar fikricha, ashtarxoniylar hukmronligi davriga xos bo'lgan ijtimoiy-iqtisodiy va siyosiy ziddiyat madaniy hayotga salbiy ta'sir ko'rsatdi. Mamlakatda dindorlar mavqeining oshib borishi va ularning davlat ishlariga aralashuvining kuchayishi aniq fanlar (handasa, riyoziyat, tibbiyot, falakiyot) sohasida o'rta asrlarda erishilgan yutuqlarning asta-sekin unutilishiga, dunyoni, jamiyat taraqqiyotini tushuntirishda faqat ilohiy

dunyoqarashning hukmronligi o'rnatilishiga olib keldi. A. Sagdullaevning ta'kidlashicha, bu o'z navbatida diniy aqidaparastlik, milliy biqlik, ijtimoiy fikrning va dunyoviy taraqqiyotning bo'g'ilishiga sabab bo'ldi. Natijada ilm-fan, beshigi bo'lgan Movarounnahr ashtarxoniylar davrida siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy-madaniy jihatdan qoloq bir o'lkaga aylandi[6]. Ko'chmanchi va o'troq aholiga darvish hamda so'fiy jamoalarining ta'siri kuchli bo'lgan. Bu jamoadan bo'lgan obro'li shayxlar juda ko'p muridlar orttirardilar.

XVII-XVIII asrlarda O'zbekiston hududida siyosiy, iqtisodiy va ma'naviy tanazzul hukm surgan bo'lsa-da, biroq xalqimizning turli tabaqalari tomonidan yaratilgan ma'naviy-madaniy meros davr ijtimoiy hayotida muhim o'rin tutishi bilan bir qatorda, bugungi mustaqillik hayotini qurishda milliy qadriyatlarimizning bir qismi sifatida muhim manbaviy ahamiyat kasb etib turibdi. Bizning vazifamiz esa shu xazina-manbani qo'z qorachig'imizdek asrash va yanada boyitishdan iboratdir.

Xulosa va takliflar. Xullas, siyosiy vaziyat qanday bo'lishidan qat'iy nazar, ashtarxoniylar ilm-fan va san'atga homiy bo'lganlar.

Shu sababdan ham Buxoroda Abdulazizxon, Ubaydullaxon madrasalari, Boqimuhammadxon, Ubaydullaxon masjidlari, Subxonqulixon Registonda qurdirgan hovuz va Buxorodagi kasalxona (Dorush-shifo), Balxda Nazrmuhammadxon, Subxonqulixon madrasalari, Balx atrofida qator chorbog'lar saroylari bilan, Balx arkidagi imoratlar, jome masjidi, hazrati Ali mo'roridagi gumbaz hamda Imomqulixon Madinada qurdirgan chorbog', Tur tog'idagi hovuz, Makkada Ka'baga kiraverishdagi darvozalardan biri ostonasi uchun ishlatilgan oltin va kumush tutqichli yog'och zinalar haqida ma'lumotlar tarix sahifalaridan o'rin olgan. Bunday savobli ishlarni boshqalar, xususan, mahalliy sulolalar, amiru-amaldorlar ham bajarganliklari ma'lum. Azamat Ziy fikricha, chunonchi, XVII asrda Xivada Arab Muhammadxon, Xojamberdi, Sherg'ozixon madrasalari, Buxoroda Poyandabiy otaliq masjidi, Shodimbek, Nazr devonbegi madrasalari, mazkur devonbegining harakatlari bilan bunyod qilingan xonaqoh va hovuz, Bozori go'sfand madrasasi, Samarqandda Yalangto'shbiy qurdirgan Sherdor, Tillakori madrasalari, Samarqand atrofida Nazr devonbegi madrasasi, shahardagi qozi Soqiy madrasasini tilga olish mumkin[2].

Samarqand o'zining zargarlari bilan shuhrat qozongan. Ular kumush va misdan, oltindan ham ayollar uchun bezak va taqinchoqlar tayyorlashar, ularni qimmatbaho toshlar bilan qoplashardi, ba'zan uzangilarni, shu jumladan, egarjabduqlarni ham kumush bilan bezatishgan. Bu davrda bo'yoqchilik, sovun pishirish yanada rivojlangan. Avvalgidek, bu davrda Samarqandda sifatli qog'ozlar ishlab chiqarilgan. H. Vamberining aytishicha, Buxoro va Samarqand qog'ozi Turkistondagina emas, balki qo'shni mamlakatlarda ham ma'lum va mashhur edi[4]. XVIII asrning oxirida Samarqand bozorlariga Rossiya, Xitoy, Hindistondan turli buyumlar keltirilardi. O'z navbatida Samarqand viloyati ham shu mamlakatlarga qog'oz, olachadan tayyorlangan choponlar, sopol buyumlar, quruq meva, qorako'l teri va ot-ulovlar yetkazib berardi.

XVII asr Movarounnahr bilan Moskva davlati o'rtasidagi diplomatik munosabatlar haqidagi ko'pgina rasmiy hujjatlarda Samarqand tilga olib o'tiladi. Nazrmuhammadxon podsho Mixail Fedorovichga (1645 yil mart) yo'llagan maktubida o'zining taxtga o'tirishi va Moskva davlati bilan avvalgidek do'stona munosabatlarni, savdo aloqalarini davom ettirishini ma'lum qilgan.

ADABIYOTLAR

1. Shavkat Mirziyoyev. Milliy taraqqiyot yo'limizni qat'iyat bilan davom ettirib, yangi bosqichga ko'taramiz. –Toshkent: "O'zbekiston", 2017.

2. Azamat Ziyoy. O'zbek davlatchiligi tarixi.-Toshkent: "Sharq", 2000.
3. Ahmedov B. Tarixdan saboqlar.-Toshkent: "O'qituvchi", 1994.
4. Mo'minov I. tahriri ostida. Samarqand tarixi.1-jild. -Toshkent: "Fan", 1971.
5. Mo'minov I. tahriri ostida. O'zbekiston tarixi. I-tom. -Toshkent: "Fan", 1970.
6. Sagdullaev A., Aminov B., Mavlonov O., Norqulov N. O'zbekiston tarixi: davlat va jamiyat taraqqiyoti.-Toshkent: "Akademiya", 2000.
7. Usmonov Q., Sodiqov M., Oblamurodov N. O'zbekiston tarixi.-Toshkent: "Abdulla Qodiriy nomidagi Xalq merosi nashriyoti", 2002.
8. Hoji Mirmuhammad Salim. Silsilat us-salotin. Bodlyan kutubxonasi.
9. Shamsutdinov R., Karimov Sh., Ubaydullaev O. Vatan tarixi.-Toshkent: "Sharq", 2003.

UO'K:728.03(575.12)

Alisher MAMATALIYEV,
A.Avloniy nomidagi milliy-tadqiqot instituti
Umumiy o'rta ta'lim mazmuni va metodikalari ilmiy-tadqiqot bo'limi katta ilmiy xodimi
E-mail: bogdod-2008@mail.ru

O'zbekiston Milliy universiteti katta o'qituvchisi dots.v.b., t.f.n. Q. Matxoliqov taqrizi asosida

STUDY OF TRADITIONAL SETTLEMENTS OF THE FERGANA VALLEY

Annotation

This article is devoted to the study of house construction, construction process, decorations in the ethnographic and historical sources of the Fergana Valley of Uzbekistan in the 20th and early 21st centuries. The author analyzed the results of the work carried out in this field and the problems of further development. Issues of ethnological research are considered separately.

Key words: Fergana Valley, traditional, house building, modern history, Central Asia, Uzbekistan.

ИЗУЧЕНИЕ ТРАДИЦИОННЫХ ПОСЕЛЕНИЙ ФЕРГАНСКОЙ ДОЛИНЫ

Аннотация

Данная статья посвящена изучению домостроения, строительного процесса, украшений в этнографических и исторических источниках Ферганской долины Узбекистана в 20-начале 21 века. Автор проанализировал результаты работы, проведенной в этой области, и проблемы дальнейшего развития. Отдельно рассматриваются вопросы этнологического исследования.

Ключевые слова: Ферганская долина, традиционное, домостроение, современная история, Средняя Азия, Узбекистан.

FARG'ONA VODIYSI AN'ANAVIY TURAR JOYLARINING O'RGANILISHI

Аннотация

Ushbu maqola O'zbekistonning Farg'ona vodiysining XX asr va XXI asr boshlariga bag'ishlangan etnografik, tarixiy manbalardagi uy qurilishi, qurilish jarayoni, bezaklarini o'rganishga bag'ishlangan. Muallif ushbu sohada olib borilgan ishlar natijalari va keyingi rivojlanish muammolarini tahlil qilingan. Etnologik tadqiqotlar masalalari alohida ko'rib chiqilgan.

Kalit so'zlar: Farg'ona vodiysi, an'anaviy, uy qurilish, zamonaviy tarix, Markaziy Osiyo, O'zbekiston.

Kirish. Farg'ona vodiysi Markaziy Osiyo sivilizatsiyasining qadimiy tarixiy-madaniy markazlaridan biri bo'lib, aholi zichligining yuqoriligi va etnik tarkibining xilma-xilligi bilan ajralib turadi. Bundan tashqari, ko'plab tadqiqotchilarning e'tirofiga ko'ra, aynan ushbu hududda Markaziy Osiyo mintaqasining boshqa hududlariga nisbatan moddiy madaniyatning turli elementlari, jumladan, turar joy qurish an'analari yaxshi saqlanib kelmoqda. Aholi zichligining yuqoriligi, faol etnamadaniy jarayonlar o'zi navbatida turar joylarni qurish, ularni jihozlash va pardoqlash an'anasining o'ziga xosligiga sezilarli ta'sir ko'rsatgan. XX asr boshlarida nafarlar shaharlarda, balki qishloq joylarda ham aholi tig'iz joylashgan qishloq, ovullar talaygina edi. Demak, bu yerda qadimgi davrlardayoq mahalliy sharoitdan kelib chiqqan holda uy-joy qurish an'anasi, uni pardoqlash, jihozlash hamda ustozshogird an'analari davom ettirib kelayotgan quruvchi ustalar avlodi shakllangan edi. Hattoki uy-joy qurishning farg'onacha uslublari mohir quruvchi ustalar tomonidan bugunga kungacha saqlanib qolgan.

Shu bois, turar-joylarni o'rganish orqali nafaqat xalqning an'anaviy madaniyati tarixini tiklash mumkin, shu bilan birgalikda uning an'anaviy hayot tarzi, oilaviy va ijtimoiy munosabatlari haqida ham qimmatli ma'lumotlarga ega bo'linadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Demak, Farg'ona vodiysi aholisi an'anaviy turar joylari buyicha dastlabki etnografik ma'lumotlarni biz chor Rossiyasi mustamlakachiligi davri tadqiqotchilarining asrlarida uchratamiz. Bu o'rinda avvalo o'sha davrning mashhur tadqiqotchilaridan xisoblangan V. Nalivkinning o'z rafiqasi bilan birgalikda yozgan "Очерки быта женщину оседлого туземного населения Фергану" nomli asariga to'xtalsak

maqsadga muvofiq bo'ladi. Chunki asar mualliflari ayni davrda Farg'ona viloyati Namangan uezdining Nanay kishlogida bir necha yil yashaganlar va mahalliy aholining turmush tarzi, urf-odat, diniy-madaniy qadriyatlarini bevosita o'z ko'zlari bilan kuzatganlar. Shu boisdan ham er-xotin Nalivkinlar asarda Farg'ona vodiysi o'troq aholisining turar joylari, ularning ichki va tashqi ko'rinishi, uy-joylarni qurishda ishlatiladigan asosiy qurilish materiallari va uy jihozlari oid ma'lumotlarni bayon qilish bilan birga turar joylarni xalqning hayot tarzi va diniy qadriyatlarida tutgan o'rni ham alohida e'tibor qaratishgan[1] qolaversa, mazkur asar tarixiylik nuqtai nazaridan ham yuqori ilmiy qiymatga egaki, u aynan biz tadqiq etgan xronologik davrga o'zaro. Shunga qaramay, undagi ma'lumotlar o'sha davrning umumiy xususiyatidan kelib chiqib ko'proq tavsifiy xarakter kasb etadi va vodiyni o'troq aholisi turar joylari buyicha umumiy tasavvurnigina bera oladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Bu o'rinda ta'kidlash joizki, Chor Rossiyasining bosh maqsadi o'lkani xom ashyo bazasiga aylantirish va uning boyliklarini o'zlashtirishdan iborat bulgan. Shu bois bu davrda olib borilgan tadqiqotlar asosan Chorizm xukumati va rus kapitalizmi manfaatlariga xizmat qilishga qaratilgan bo'lib, odatda mahalliy aholining madaniy-estetik - (milliy) qadriyatlarini aks ettiruvchi ob'ektlarga yuzaki, yul-yulakay tuxtalib o'tilgan. Masalan akademik A. Middendorffning ishini bunga yaqqol misol qilib keltirishimiz mumkin[2].

Tahlil va natijalar. Yana mazkur davrga oid mashhur ishlardan biri bu N. Xaruzinning chorvador turkiy xalqlarga xos ko'chma uy-joylarning rivojlanishi tarixiga bag'ishlangan maqolasidir[3]. Evolyusion ta'limot nuqtai-nazaridan turib yozilgan ushbu maqolada muallif chorvador turkiy xalqlarning

ko'chma va yarimko'chma uy-joylarining rivojlanish tarixini ushbu xalqlar hayotining madaniy va iqtisodiy tarixiga bog'lamagan holda o'rganadi. Maqola so'nggida qator xulosalar keltirilgan. Albatta, ish o'z davrida ma'lum darajada muhim rolni uynagan bulsa-da, lekin hozirda undagi nazariy xulosalar batamom eskirgan va o'zining oldingi ahamiyatini yuqotgan.

Yuqorida kurib utilgan asarlardan tashqari, Chor Rossiyasi mustamlakachiligi davrida chor ma'murlari, savdogar va sayyohlarining ekspeditsiya, dala materiallari va ilmiy safarlari davomida to'plangan materiallarida ham Farg'ona vodiysi aholisining an'anaviy turar joylari buyicha ma'lumotlar uchraydi. Biroq ushbu materiallar ham juda yuzaki ham qisqa va uzuk-yuluq ma'lumotlardan iborat. Masalan, N. Xoroshxin, A. Kun, A. Shishov, N. Lukoshin, A. Xoroshkin, V. Kushelevskiy kabilarning asarlarida Farg'ona vodiysida yashovchi aholining turar joylari buyicha ana shunday ma'lumotlarni uchratish mumkin [4. 5. 6. 7. 8. 9.].

Shunday ekan chor Rossiyasi mustamlakachiligi davridagi adabiyotlarda Farg'ona vodiysining an'anaviy turar joylari buyicha qimmatli ma'lumotlar mavjud bo'lib, afsuski, ular ko'proq tavsifiy yoki faqat yuzaki xarakterga ega materiallardir.

Farg'ona vodiysi aholisining an'anaviy manzilgoh va uy-joylariga aloqador adabiyotlar, asosan, sovetlar xukmronligi yillarida yaratilgan. Zero XX asrning 20-yillariga kelib ayrim rus tadqiqotchilarining tashabbuslari bilan O'rta Osiyo xalqlarining an'anaviy qadriyatlar va etnik xususiyatlarini aks ettiruvchi moddiy va ma'naviy madaniyat namunalarini o'rganishga kirishila boshlandi. Masalan, 1924 yil 9 martda Turkkomstaris Kengashining majlisida etnograf M. Andreev so'zga chiqib mahalliy aholining ming yillar davomida kechgan hayoti ayni paytda jadal suratlar bilan tub o'zgarishlarga uchrayotganligini va ularni muzey kolleksiyasi va etnografik qaydlarda saqlab qolish zarurligini aytdi [10]. Kengash majlisi oxirida haqiqatan ham mahalliy aholining turmush tarzidagi milliy (etnik) jihatlar borgan sari yuqolib borayotganligi va uni izchil o'rganish kechiktirib bo'lmaz vazifa sifatida tan olinadi.

Shuning barobarida XX asrning 30-40 yillariga kelib Respublikada xalq san'ati va madaniy qadriyatlarini o'rganish maqsadida tashqil etilgan turli markazlar tomonidan mahalliy aholining me'morchiligi buyicha dala materiallarini to'plash va ularni ilmiy asosda o'rganish ishlari boshlandi [11]. Bunday markazlar tomonidan olib borilgan tadqiqotlarning muhim bir jihati shundaki, unda xalq me'morchiligini kompleks holda arxitektor, san'atshunos va etnograf xodimlar o'zaro hamkorlikda o'rganishga kirishgan edilar. Masalan, 1938 yilda O'zbekiston san'ati va qadimgi yodgorliklarini saqlash markazi tomonidan, jumladan, Farg'ona vodiysi aholisining turar joy me'morchiligini o'rganish buyicha ekspeditsiya uyushtirilgan. Ushbu ekspeditsiya tarkibida taniqli arxitektor olim V. Voronina va etnograf A. Pisarchik bo'lgan. Ekspeditsiya jarayonida V. Voronina tomonidan asosan vodiy arxitekturasiga buyicha materiallar yig'ilgan bo'lsa, A. Pisarchik ko'proq tarixiy-madaniy binolarning paydo bo'lishi va shakllanish tarixi, shu bilan birga turar joylarni tiklashda ishlatiladigan qurilish materiallari hamda vodiylik ustalarining uy qurish usullari borasida materiallar to'plagan. A. Pisarchik ekspeditsiya davomida to'plagan mazkur ma'lumotlarini keyinchalik maxsus tadqiqot tarzda e'lon qilgan [12]. Lekin tadqiqotchi yuqorida qayd etib o'tganimizdek ko'proq monumental me'morchilikni o'rganishga urinadi va xalq an'anaviy turar joylari me'morchiligini e'tibordan chetda qoldiradi. Bundan tashqari A. Pisarchikning Farg'onalik ustalar tomonidan qo'llaniladigan uzunlik o'lchov birliklari haqida ma'lumot beruvchi maqolasi ham chop etilgan [13].

V. Voroninaning ekspeditsiya materiallari asosida yozgan "Staruy jilue dom v Fergane" nomli maqolasida esa Farg'ona vodiysi aholisining an'anaviy uy-joylari me'morchiligi buyicha umumiy ma'lumotlar keltirilgan, xolos [14].

O'z navbatida o'zbek xalqi an'anaviy uy-joylari me'morchiligi buyicha gapirilganda V. L. Voroninaning boshqa ishlariga ham alohida to'xtalib o'tish lozim buladi. Chunki tadqiqotchi uzok yillar davomida olib borgan ilmiy izlanishlari natijasida o'zbek xalqi arxitekturasiga bag'ishlangan bir nechta ilmiy asarlar yozgan [15. 16. 17]. Jumladan, tadqiqotchining o'zbek xalqi uy-joylari me'morchiligiga bag'ishlangan "O'zbek xalqi uy-joylari" nomli maqolasida o'zbek xalqining an'anaviy uy-joylari haqida yozar ekan biz tadqiq etayotgan hududdagi xalq me'morchilik an'analari va qurilish-texnikaviy usullariga oid qimmatli ma'lumotlarni ham keltirib o'tadi [18].

1940-1950 yillarga kelib O'zbekistonda etnografik tadqiqotlar kompleks holda olib borila boshlangan. Buning o'ziga yarasha sababi bo'lgan, albatta. Chunki ayni shu davrlardan boshlab SSSR FA Etnografiya instituti tomonidan Respublika etnograflari bilan hamkorlikda ko'p tomli "Jahon xalqlari" seriyasiga kiruvchi "O'rta Osiyo va Qozog'iston xalqlari" deb nomlanuvchi ikki tomli kitobni yaratish uchun materiallar to'plana boshlangan edi. Natijada o'zbek xalqi etnografiyasiga, xususan, turar joylariga aloqador katta hajmdagi dala etnografik materiallar ham to'plangan [19]. Pirovardida uzoq yillar davomida to'plangan dala materiallari asosida amalda O'zbekistondagi va uning turli viloyatlaridagi xalq me'morchilik an'analari hamda uning alohida etnik va lokal (mahalliy) xususiyatlari buyicha boy materiallar to'plangan edi.

1960-1970 yillarda o'zbek xalqi va uning ayrim etnik komponentlari etnografiyasi, jumladan, o'troq aholining an'anaviy manzilgohlari, uy-joylari turlari, ularni ichki jihozlash an'analari [20] bilan bir qatorda, XX asr boshlarida yarimo'troq va yarimko'chmanchi holda yashovchi korakalpok, kirgiz, qurama, qipchoq va boshqa etnik guruhlarining etnografiyasi, moddiy madaniyati, ovullari, an'anaviy ko'chma uylari, ularning uziga xos jihatlar va ichki jihozlanishi buyicha L.S. Tolstova, A.K. Antipina, T. Fayziev K.Sh. Shoniyo'zov, B.X. Karmisheva, N. Borozna va boshqa tadqiqotchilarning maxsus ilmiy tadqiqotlari nashr etilgan [21. 22. 23. 24. 25. 26. 27. 28. 29]. Qolaversa, ayni paytda G.P. Vasileva va Ye.I. Maxova tomonidan O'rta Osiyo va Qozog'istonning qishloq aholisini turar joylari yuzasidan dala materiallarini to'plash masalalariga oid maxsus dastur yaratildi [30].

Bu davrda olib borilgan tadqiqotlarning muhim bir jihati ko'rib o'tganimizdek etnografik ishlarda mahalliy xalq vakillari ham shug'ullana boshladilar. Xech ikkilanmay aytish mumkinki, o'zbek xalqi aholisining an'anaviy turar joylari buyicha boy etnografik ma'lumotlar mahalliy tadqiqotchilar tomonidan ham ilmiy muomalaga kiritilgan. Masalan, o'zbek xalqining, jumladan, Farg'ona vodiysi qishloq aholisining an'anaviy turar joylari buyicha ham eng boy va qimmatli ma'lumotlar K. Shoniyo'zov va X. Ismoilovning "XIX asr oxiri – XX boshlarida o'zbeklar moddiy madaniyatidan etnografik lavhalar" nomli kitobda keltirilgan. Ushbu asar mualliflarning 1970-1978 yillar davomida O'zbekistonning turli viloyatlaridan to'plagan dala etnografik materiallari asosida yozilgan bo'lib, jumladan, Farg'ona vodiysi aholisi an'anaviy manzilgohlari, turar joy va uylari, ular bilan bog'lik urf-odatlariga oid juda ham ko'p faktik materiallar uchraydi. Asarning biz uchun yana bir ahamiyatli tomoni, "Manzilgohlar va uy-joylar" deb nomlangan birinchi bobida mualliflar O'zbekistondagi aholi manzilgohlarini har xil relefda joylashishi buyicha; voha, tog' oldi tekislik, tog' va cho'l-dasht rayonlaridagi aholi punktlariga ajratib

ko'rsatganlar va uy-joylarning tipologiyasini ishlab chiqishga harakat qilishgan [31]. Bundan tashqari X. Ismoilovning vodiya qishloqlaridagi o'troq aholining turar joylariga bag'ishlangan alohida maqolasi ham nashr etilgan [32]. Lekin mazkur maqolada asosiy e'tibor turar joylarning sovet xokimiyati yillarida qishloqlardagi kolxozlarda yangicha tipdagi uy-joylarning barpo etilishiga qaratilgan bo'lib, an'anaviy xalq turar joylari buyicha umumiy-tavsifiy ma'lumotlarga berilgan.

Xulosa va takliflar. Demak, mustakillik davrida turar-joylarni o'rganishda ko'proq o'zbek xalqining ma'naviy

hayotidagi o'rni e'tibor qaratilgan. Lekin mazkur ishlarda tadqiqot obekti sifatida Farg'ona vodiysi tanlab olinmagan. Shuningdek, bu davrda ham rus tadqiqotchilari tomonidan ancha samarali ishlar kilingan. Ammo rus tadqiqotchilarining ishlari ham aksariyati umummintaqa doirasida olingan bo'lib, Farg'ona vodiysi aholisi turar joylari bo'yicha umumiy ma'lumotlarga uchraydi. Vodiya xalq turar joylariga bevosita taalluqli ishlar ham muammoning faqat bir jihatinigina qamrab olgan, xolos.

ADABIYOTLAR

1. Наливкин В.П., Наливкина М. Очерки быта женщины оседлого туземного населения Ферганы. Казань. 1886.
2. Миддендорф А. Очерки Ферганской долины. СПб., 1882.
3. Харузин Н.Н. История развития жилища у кочевых и полукочевых тюркских народностей России // Этнографическое обозрение. М., 1896., № 1-2. С. 1-54.
4. Хорошкин Н. От Ташкента до Кокана // Туркестанский сборник (ТС). СПб., 1876 т. 116. С. 26-39.
5. Кун А. Некоторые сведения о Ферганской долине // ТС. СПб., 1876 т. 117, С. 431-480.
6. Шишов А. Сарты. Ч. I. Этнография. IV. СМССО. Вып. XI. – Т. 1905.
7. Лыкошин Н.С. Полжизни в Туркестане. Очерки быта туземного населения. СПб., 1916.
8. Хорошкин А.П. Сборник статей, касающихся до Туркестанского края. – СПб., 1876.
9. Кушелевский В. Материалы для медицинской географии и санитарного описания Ферганской области. Т. II. Новый Маргелан, 1891. С. 147.
10. МДА. Ф. 394, оп. 3, эк. ж. 32, лл. 108-110.
11. Воронина В.Л. Советские ученые об архитектуре Средней Азии (Обзор работ по изучению архитектуры Средней Азии за 25 лет (1917-1942). Сообщ. Кабинета теории и истории архитектуры Академии архитектуры СССР, в. 3. М., 1943).
12. Писарчик А.К. Строительные материалы и конструктивные приемы народных мастеров Ферганской долины в XIX – начало XX вв. // СЭС. М., 1945. №1. С.216-298.
13. Писарчик А. К. Меры длины, употреблявшиеся Ферганскими мастерами – строителями // Материальная культура Таджикистана. Вып. I. Душанбе. 1968. С. 236-240.
14. Воронина В.Л. Старые жилье дома в Фергане // АС. 1940. № 3, С.45-62.
15. Воронина В. Народные традиции архитектуры Узбекистана. М., 1951.
16. Воронина В. Узбекское народное жилище // СЭ. 1949. №2. С. 59-85;
17. Воронина В. Жилище народов Средней Азии и климат // Жилище народов Средней Азии и Казахстана. М., 1982. С. 48-69.
18. Воронина В. Л. Узбекское народное жилище // СЭ. 1949. №2. С. 59-85.
19. Народы Средней Азии и Казахстана. т. I. М., 1962. т. II. 1963.
20. Этнографические очерки узбекского населения. М., 1962. С. 114-183.
21. Толстова Л.С. Каракалпаки Ферганской долины (Историко-этнографический очерк). Нукус. 1959.
22. Антипина А.К. Селение и жилище // Особенности материальной культуры и прикладного искусства южных киргизов (по материалам, собранным в южных части ошской области Киргизской ССР). Фрунзе. 1962.
23. Шаниязов К.Ш. К этнической истории узбекского народа Т., 1974;
24. Шаниязов К.Ш. Узбеки-карлуки. (историко-этнографический очерк) Т. 1964.
25. Файзиёв Т. Узбеки-курама (в прошлом и настоящем) Т., 1963.
26. Кармышева Б.Х. Жилище узбеков племени карлук южных районов Таджикистана и Узбекистана // ИООН АНТ. Вып. 10-11, 1956.
27. Кармышева Б.Х. Локайские мапрамачи и ильгичи. “Сообщения республиканского историко-краеведческого музея”, Вып. II. История и этнография, 1955;
28. Кармышева Б.Х. Очерки этнической истории южных районов Таджикистана и Узбекистана. М., 1976.
29. Борозна Н.Г. Материальная культура узбеков Бабатага и долины Кафирнигана // Материальная культура народов Средней Азии и Казахстана. М., 1966.
30. Програма сбора материала по жилищу сельского населения Средней Азии и Казахстана для историко-этнографического атласа // Материалы к историко-этнографическому атласу Средней Азии и Казахстана. М., 1961. С. 110-131.
31. Шаниязов К.Ш., Исмаилов Х.И. Этнографические очерки материальной культуры узбеков в конце XIX в. Т., 1981 С. 12-66.
32. Исмаилов Х. Поселения и жилища сельского населения Ферганской долины // Этнографическое изучение быта и культуры узбеков. Т., 1972. С. 69-98.

UDK: 316.61:373.5:94:372.36(575.1)(043.3)

Qodirjon MAHKAMOV,
Namangan davlat universiteti dotsenti, PhD
E-mail: maxkamov_82@mail.ru

NamDU dotsenti, PhD B.Xalmuratov taqrizi ostida

TARIX FANI VA TARIXIY XOTIRA

Annotatsiya

Maqolada tarixiy jarayon to'g'risidagi muntazam bilimlar o'chog'i bo'lmish umumiy o'rta ta'lim maktab tarix darslarining bugungi xolati, undagi tarixiy ma'lumotlar hamda tarixiy bilimning yoshlar milliy ijtimoiy xotirasini shakllanishidagi ahamiyati haqida fikr yuritilgan. Shu bilan birga, tarixiy faktni bilish hali ilmiy bilim bo'lmay, uni tushunib olish va baholash tarixiy jarayonlarni to'g'ri tahlil qilaolish ko'nikmasini paydo bo'lishida tarix fani darsliklarini roli, O'rta Osiyo va MDH mamlakatlaridan tarix darsliklari ilmiy holislik nuqtai nazaridan tahlil qilingan.

Kalit so'zlar: Tarix, vatan, tarixiy ong, dunyoqarash, xotira, globallashuv, qadriyat, ta'lim, tarbiya, ijtimoiy xotira.

НАУКА ИСТОРИИ И ИСТОРИЧЕСКАЯ ПАМЯТЬ

Аннотация

В статье рассматривается современное состояние уроков истории общеобразовательной школы, являющихся центром систематических знаний об историческом процессе, содержащейся в нем исторической информации, а также значение исторических знаний в формировании национальной памяти младших школьников. Люди. При этом знание исторических фактов – это еще не научное знание, а роль учебников истории в развитии умения правильно понимать и оценивать исторические процессы, и учебники истории Средней Азии и стран СНГ анализировались с точки зрения взгляд на научную объективность.

Ключевые слова: История, родина, историческое сознание, мировоззрение, память, глобализация, ценность, образование, воспитание, социальная память.

THE SCIENCE OF HISTORY AND HISTORICAL MEMORY

Annotation:

The article discusses the current state of the history lessons of a general education school, which is the center of systematic knowledge about the historical process, the historical information contained in it, as well as the importance of historical knowledge in the formation of the national social memory of younger students. People. At the same time, knowledge of historical facts is not yet scientific knowledge, but the role of history textbooks in developing the ability to correctly understand and evaluate historical processes, and history textbooks in Central Asia and the CIS countries were analyzed from the point of view of scientific objectivity.

Key words: History, motherland, historical consciousness, worldview, memory, globalization, value, education, upbringing, social memory.

Kirish. Jahonda ro'y berayotgan globallashuv jarayonlari jamiyatlararo ijtimoiy munosabatlarda dolzarb ahamiyat kasb etib mamlakat kelajagi bo'lmish yoshlarning ta'lim-tarbiyasini yuksaltirish ular dunyoqarashini rivojlantirish orqali vatan taraqqiyotiga xizmat qiluvchi avlodni shakllantirib borishda muhim o'rin egallamoqda. Sababi, millatparvar, vatanparvar, umuminsoniy ma'naviy fazilatlariga ega avlod har qanday jamiyat yoki davlatning tayanchi hisoblanadi. Shu ma'noda O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 5-iyuldagi "Yoshlarga oid davlat siyosati samaradorligini oshirish va O'zbekiston yoshlar ittifoqi faoliyatini qo'llab-quvvatlash to'g'risida" gi PQ-5106-sonli farmonida buyuk davlat arbobi va sarkarda sohibqiron Amir Temurning vatanga sadoqat, el-yurtini ardoqlash, mardlik, fidoiylilik va adolatparvarlik kabi yuksak fazilatlarini yosh avlod uchun o'rnatib berishni inobatga olgan holda, respublikaning barcha harbiy akademik litseylariga "Temurbeklar maktabi" [1] nomi berilishi xalqimiz, ayniqsa, yoshlarimiz tarixiy ongini mustahkamlash va rivojlantirishda beqiyos ahamiyatga molikdir.

Mavzuga doir adabiyotlar tahlili. Shuningdek, MDH davlatlarining o'rta maktablarida o'qitilayotgan bir qator tarix fani darsliklarini qiyosiy o'rgananimizda ularning shakli, mazmun-mohiyati, tarixiy voqeyalarga munosabati o'xshash

va farqli tomonlari borligini aniqladik. Misol uchun, Rossiya Federatsiyasi o'rta ta'lim tizimida o'qitilayotgan tarix darsligida, avvalo, tarix fani haqida kirish, uning predmeti, maqsadi, mazmuniga oid ma'lumotlar alohida ajratib berilgan. Darslikda, bundan tashqari, o'quvchining fanga bo'lgan qiziqishini rivojlantirish uchun mavzular oralig'ida turli asar yoki voqeya-hodisalarning xronikalaridan parchalar berilgan (aslini olganda, 2000 -yilgacha chop etilgan yoki amalda bo'lgan tarix fani darsliklari shu tarzda nashr etilar edi). Darslikning 422– 427-betlarida mavzular bo'yicha tavsiya etilgan adabiyotlar ro'yxati alohida keltirilgan-ki, bu o'quvchilarda fanga bo'lgan qiziqishning ortishiga yordam beribgina qolmay, ularda mutolaaga rag'batni kuchaytiradi ham.

Shunga o'xshash tavsiyalarni Qozoqiston Respublikasida 10–11-sinf o'quvchilari uchun nashr etilgan tarix darsliklarida ham ko'rishimiz mumkin. Qolaversa, mazkur darsliklarda turli internet saytlarining ro'yxati keltirilishi o'quvchilarda zamonaviy texnologiyalarni o'rganish va o'zlashtirish bilan bir qatorda o'z tarixini o'rganishga bo'lgan intilishni orttiradi.

Dunyoning ko'plab rivojlangan davlatlar tajribasidan shuni ko'rish mumkinki yoshlarda milliy ruh va vatanparvarlik tuyg'ularini rivojlantirish borasida ko'plab diqqatga sazovor

ishlar amalga oshirilgan. Xususan, "XIX asr oxiri – XX asr boshlarida Germaniyada tarix darslarida milliy tarixga katta ahamiyat qaratilgan ekan, bu asosan tarixiy sanalar, nomlar, faktlardan iborat bo'lib ular o'quvchilar ongiga shunday singdirilar ediki, o'quvchilar hatto uxlab yotganlarida ham savollarga javob bera olardilar. Tarixiy jarayonlarning o'zoro bog'liqligi uning kelib chiqish sabablari unchalik ahamiyatga ega emas edi. O'qituvchilar o'z iqtidoriga qarab, sayoz materialni boyitish uchun e'tiborni o'ziga tortadigan dramatik voqyealarni aytib berishardiki, ular oxir oqibatda tarixiy manbalarga asoslangan ma'lumotlar emas, balki muallimning katta fantaziyasi bo'lib chiqardi. Ularning asosiy maqsadi o'quvchi yoshlarda vatanparvarlik tuyg'usini shakllantirishdan iborat edi" [2,9]. Umuman olganda milliy ruh va vatanparvarlik tuyg'usini shakllanishi maktabgacha yoshda ham sodir bo'la boshlaydi, ammo maktab ta'limini olish davrida bular jadal va tizimli tarzda shakllanadi, ehtimol, otanasinikidan farq kiladigan tarixiy ong yuzaga keladi.

Tadqiqot metodologiyasi. Mazkur maqola umumqabul qilingan metodlar – tarixiylik, qiyosiy-mantiqiy tahlil, ketma-ketlik va ilmiy xolislik tamoyillari asosida yoritilgan.

Tahlil va natijalar. Maktabda o'quvchi o'qish, yozish bilan bir qatorda jamiyat haqida, o'z xalqi, uning tarixi to'g'risida tasavvurga ega bo'ladi. Agar maktabda o'quvchilar tarixiy ongi rivojlantirib borilsa, kelajakda davlat, jamiyat, millatga sadoqatli shaxslar yetishib chiqadi. Darhaqiqat, maktabdagi ta'lim-tarbiy tizimida o'qitiladiga tarix fani o'z vataniga sadoqatli fuqaroni tarbiyalashda asosiy o'rin egallaydi. Buning isboti sifatida 2014-yilda Rossiya Federatsiyasida g'alabaning 70 yilligi munosabati bilan bo'lib o'tadigan tadbirlarga tayyorgarlik jarayonida Moskva shahrida joylashgan bir qator universitetlarda "Talabalar tarixiy ongi" mavzusida sotsiologik so'rovnoma o'tkazildi. Tadqiqotdan ko'zlangan asosiy maqsad talabalarning ulug' vatan urushi (Ikkinchi jahon urushi) ga munosabatini aniqlash, urush tarixini o'rganish, o'zlashtirish, anglash masalalariga oydinlik kiritishdan iborat edi. So'rov natijasida umumiy ishtirokchilarning 92,4 % maktab tarix kursini ulug' vatan urushi bo'yicha axborot olish manbai sifatida belgilashgan.

Dunyoda ta'lim texnologiyalari taraqqiy etgan davlatlaridan biri bo'lmish Finlyandiyada 2009-yilda tarixiy ong muammosini o'rganish uni rivojlantirish, u yerda yashovchi odamlar tomonidan o'tmish konsepsiyalarini o'rganadigan multidisipliner tadqiqot loyihasi amalga oshirilgan. Loyihaning maqsadi – tarixiy ongni finnlarning o'tmish haqida bilimlari, bugungi qarashlari va kelajak haqidagi umidlari qanday ta'sir qilishini o'rganish edi. Butun bir yil davomida (2009-yil) fin xalqining tarixiy ongini tadqiq etish maqsadida 4000 dan ortiq respondent o'rtasida so'rovnoma o'tkazilgan. So'rovnoma qo'shimcha ravishda, 2010-yilda ishtirokchilar orasida bir qator intervyu ma'lumotlari yig'ilgan. Qo'shimcha tadqiqotlar ko'proq balog'atga yetmagan yoshlar jalb qilingan. Maqsad maktabda o'quvchilar tarixiy ongini rivojlantirishni sotsial-pedagogik jihatdan takomillashtirish edi.

"Ko'p yillik ilmiy kuzatish va tadqiqotlar shuni ko'rsatadiki, inson o'z umri davomida oladigan barcha informatsiyaning 70 foizini 5 yoshgacha bo'lgan davrida olar ekan"[3]. Bolaning ongi asosan 5–7 yoshda shakllanishini inobatga oladigan bo'lsak, aynan ana shu davrda uning qalbida oiladagi muhit ta'sirida ma'naviyatning ilk kurtaklari namoyon bo'la boshlaydi. Odamzot uchun bir umr zarur bo'ladigan tabiiy ko'nikma va xususiyatlar, masalan, har qaysi bolaning o'ziga xos va o'ziga mos qobiliyati, atrofidagi odamlar bilan muomalasi, tengdoshlari orasida o'zini qanday his qilishi, yetakchilik xislatlariga ega bo'lishi yoki ega bo'lmasligi, kerak bo'lsa, dunyoqarashi – bularning barchasi, avvalo, uning tug'ma tabiati, shu bilan birga, oilada oladigan

tarbiyasiga uzviy bog'liq ekanini hayot tajribasi ko'p misollarda tasdiqlab beradi.

Mustaqillikning ilk yillaridan boshlab umumiy o'rta ta'lim tizimida ham bir qator islohotlar amalga oshirildi. Buning uchun, avvalo, maktablardagi darsliklar isloxotiga katta e'tibor berildi. Maktab darsliklari mafkuraviy aqidalardan xoli milliy modellari asosida ishlab chiqildi. Ayniqsa, milliy tarix qayta yozildi. Tarixan bir makonda yashab, umumiy tarix va bir ildizga ega bo'lgan O'rta Osiyo respublikalarining o'rta ta'lim tizimidagi islohotlar ularning milliy tarixni yaratish va tiklash, tarix fanining yangicha ruhda isloh qilinishi o'quvchi yoshlar milliy ijtimoiy xotirasini rivojlantirishida muhim ahamiyat kasb etdi. Bugungi kunga kelib umumta'lim maktablarida o'qitilayotgan tarix darsliklari ham puxta ishlab chiqilyapti, deb bo'lmaydi va ular, bizningcha, bir qator kamchiliklardan xoli emas. Darhaqiqat, hamon respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv yurtlari, ayniqsa, oliy o'quv yurtlari ijtimoiy fakultetlari talabalari uchun tarix fanidan davr talabiga mos asosiy manbalar, arxiv materiallari, respublikamiz ta'lim tizimida pedagogik amaliyot va har tomonlama sinov (eksperiment)da tekshirib o'tilgan teran darsliklarning yaratilishi birmuncha og'ir kechmoqda [4]. Tarix fani shunisi bilan ahamiyatliki u, "ijtimoiy taraqqiyot va o'tmishga oid har xil voqyea-hodisalarning izchil rivojlanishi, ularning qachon, qerda, qanday holatda yuz berganligi hamda insoniyatning paydo bo'lishi, tadjriy evolusion takomil jarayoni va boshqalarni o'rganadi" [5].

So'nggi vaqtlarda o'rta ta'lim tizimida o'qitilayotgan tarix fani darsliklari ularning mazmun-mohiyati nuqtai nazaridan bugungi kunda katta farq qilishi bilan birga, turli yondashuvlarga egaligi tarafidan ham ajralib turadi. Aksariyat respublikalarda milliy davlatchilik tarixini yaratish harakati, tarixga bugungi kun nuqtai nazaridan yondashish turli munozara-bahslarni keltirib chiqarmoqda. Xususan, Rossiya Federatsiyasida Kadrlar zaxirasini tayyorlash jamg'armasi "Davlat klubi" ("Gosudarstvennyy klub") tomonidan "Jamoat texnologiyalari markazi" notijorat shirkatiga berilgan "Rossiya va sobiq sovet mamlakatlari hududidagi yoshlarda tarixga nisbatan konfrontatsiyasiz va integratsion qarashlarni shakllantirish" granti (713-02-sonli) hamda mazkur jamg'arma tomonidan "yevroosiyo" notijorat shirkatiga berilgan "Yangi mustaqil davlatlar yoshlarining sovet va postsovet davrlari tarixini idrok etishi" loyihasi (905-02-sonli grant) asosida olib borilgan tadqiqotlar natijasida 12 ta sobiq ittifoq mamlakatlarida tarix fani bo'yicha nashr etilgan 187 ta maktab darsliklari tahlil qilingan. Natijada 2009-yili ikki qismdan iborat "Rossiya va sobiq sovet mamlakatlari xalqlari umumiy tarixining yangi mustaqil davlatlar maktablarining tarix darsliklarida yoritilishi" kitobi nashr etildi.

2012-yil 31-dekabrda REGNUM axborot agentligining "Rossiya ovozlari"ning "Haqiqatga yetish yoki kim, nima uchun tarixni qayta yozadi?" maqolasida bugungi kundagi milliy tarix darsliklarida chorizm va sobiq ittifoq davri mustamlakachilik davri sifatida o'rta maktab o'quvchilarga taqdim qilinmoqda. Maqola mualliflari MDH mamlakatlarida o'qitilayotgan darsliklarda Rossiyaning shu xalqlar tarixida tutgan rolini mustamlakachilik sifatida baholanganiga nisbatan salbiy fikr bildiradilar. Go'yoki, chor Rossiya Ozarbayjon, Qozog'iston, Qirg'iziston, O'zbekiston hududlarini o'ziga qo'shib olib, bu xalqlarni ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyotga boshlagan-u, endi ular buni tan olmaslik yo'lini tutmoqdalar, qabilida ginaxonlik qiladi.

Yana bir e'tiborli jihat – MDH respublikalarining aksariyatida "Vatan tarixidan hikoyalar" darsligi 4-sinfda o'qitiladi, bizda ushbu darslik 5-sinf dasturidan joy olgan. Darhaqiqat, respublikamizdagi umumiy o'rta ta'lim va o'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi o'quv yurtlarida tarix fanidan davr talabiga mos darsliklar, qo'llanmalar, arxiv materiallaridan

foydalanish “respublikamiz ta’lim tizimida pedagogik amaliyot va har tomonlama sinov(eksperiment)da tekshirib o’tilgan teran darsliklarning yaratilishi birmuncha og’ir kechmoqda”[4]. Bu esa o’quvchilarda fanga nisbatan yuzaki munosabat va oqibatda sayoz bilimni shakllantirmoqda.

Bundan tashqari, Rossiya va Qozog’iston maktab tarix darsliklari alohida xaritalar bilan nashr etilishi ham ijobiy tajribadir. Chunki xarita bilan ishlash o’quvchining tarixiy-geografik bilimlarini rivojlantiradi. Bizda esa, hozirgi kunda maktablarimizdagi darsliklar xarita bilan ta’minlanmagani (bor xaritalar darslikka qistirma qilib chiqarilmasdan alohida nashr etilishi ularning hamma maktablarga ham yetib boradi, degani emas) o’quvchilarning xaritani bilmasliklariga olib kelmoqda.

Darslikning so’ngida yakuniy, umumiy xulosalar berib borish lozim, bu o’quvchida o’zlashtirayotgan mavzuning ijtimoiy-siyosiy jihatlarini tahlil qila olish qobiliyatini shakllantiradi. Natijada tarixiy xotirasi mustahkamlanadi. Shuningdek, o’rta sinf tarix fani darsliklari oxirida o’qish uchun tavsiya qilingan tarixiy-badiiy asarlar ro’yxatini berish yoki ulardan mavzular orasida parchalar keltirish maqsadga muvofiq. Shunda o’quvchining fanni o’zlashtirishga bo’lgan intilishi ortadi. Qo’shimcha adabiyotlar bir tomondan, o’quvchining o’rganilayotgan tarixiy davr haqidagi tasavvurini kengaytirs, ikkinchidan, badiiy adabiyotga bo’lgan qiziqishni rivojlantiradi, unda mutolla madaniyatini shakllantiradi.

Shuningdek, o’qituvchi uchun yaratilayotgan metodik qo’llanmalarni qayta ko’rib chiqish va boyitish, o’qituvchilarga har bir darslikni o’qitishga ko’mak beruvchi alohida qo’llanmalar yaratish va tarixiy-badiiy adabiyotlar ta’minotini yaxshilash, ularning bilimi va faniga bo’lgan munosabatini o’zgartiradi, o’z ustida ishlashiga qo’proq yordam beradi. Shu ma’noda umumta’lim maktablarining 6-

sinf tarix o’qituvchilari uchun 1994-yilda akademik A.R. Muhammadjonov tomonidan nashr ettirilgan qo’llanmani qayta nashr etish maqsadga muvofiq. Garchi ushbu metodik qo’llanmadagi mavzular hozirgi paytda 7-sinfda o’tilayotgan bo’lsa-da, mazkur kitob o’zining mukammalligi, mavzularning keng va tushunarli bayon etilgani, yordamchi ma’lumotlarning to’laqloniligi, lug’at va rasmlarning o’z o’rnida keltirilgani va boshqa fazilatlar tufayli bugungi o’qituvchining ham mehnatini yengillashtirishga hissa qo’sha olishi bilan diqqatni tortadi.

O’zbekiston-Germaniya tarixchilari hamkorlikda nashr etgan monografiyada quyidagi fikrga alohida urg’u berilganki, biz bunga qo’shilamiz: “O’zbekistonda ijtimoiy-gumanitar ta’limning dolzarb vazifalari yosh avlodni yuksak ma’naviyat hamda boy axloqiy va gumanistik tamoyillar asosida tarbiyalash muammolari bilan uzviy bog’liq. Shu boisdan ham tarixning chuqur ildizlariga murojaat qilish, shu bilan birga zamonaviy O’zbekiston tarixining islohotlar va yangilanishlarini, uning jahon hamjamiyati bilan uyg’unlashuvini, xalqimizning tarixiy-madaniy merosiga mutlaqo yangicha munosabatini o’rganish dolzarb vazifa hisoblanadi” [2].

Xulosa va takliflar. Taniqli fransuz tarixchisi va adibi Mark Ferro ta’kidlaganidek, “tarixni bolalarga, borinki – kattalarga ham, qanday ko’rinishda yetkazishga qarab, shu onda jamiyat o’zi haqida nimalar o’ylashi va vaqt o’tishi bilan uning holati qanday o’zgarishi haqida bilib olish mumkin”[6]. Aynan bugun biz yosh avlodimizni tariximizning qaysi shonli sahifasi bilan qurollantirsak, ularning tarixiy xotirasiga muhrasak, ertaga shunga monand farzandlar yetishib chiqadi. Bejiz xalqimizning “Uch og’ayni botirlar” ertagida ota voyaga yetgan o’g’illariga qarata: “Qo’rqitmay o’stirdim – botir bo’lsin deb” deya murojaat qilmagan.

ADABIYOTLAR

1. Ўзбекистон Республикаси қонун ҳужжатлари тўплами. – Тошкент: 2017. № 27. – Б.13.
2. Тарих ва ўзликни англаш III: Ўзбекистон ва Германияда тарихни ёритиш. – Тошкент: Фан, 2008. – Б.9.
3. Каримов И.А. Юксак маънавият – енгилмас куч. –Тошкент: Маънавият, 2008. – Б.53.
4. Тошпўлатов Т., Ғафоров Я. Тарих ўқитиш методикаси. –Тошкент: Турон-иқбол, 2010. – Б. 3.
5. Ўзбекистон тарихи (Олий ўқув юртларининг номухтассис талабалари учун дарслик) –Тошкент: Янги аср авлоди, 2003. – Б. 11.
6. Ферро М. Как рассказывают историю детям в разных странах мира.– Москва: 1992. С. 9.

Oybek OCHILOV,

O'zbekiston davlat jismoniy tarbiya va sport universiteti mustaqil tadqiqotchisi

E-mail: oybek_abdirasulovich@mail.ru

O'zMU dotsenti, t.f.n R.Tursunov taqrizi asosida

CONCEPT OF SPIRITUAL EDUCATION, ITS ESSENCE AND CONTENT

Abstract

In this article, the analysis of the concept of spiritual education, its importance in the life of society, the attention paid to the spiritual education of young people in today's Uzbekistan, the scientific opinions of past and present philosophers and thinkers regarding spiritual education, the importance of spiritual education. The comparative analysis of Eastern and Western models is considered on a theoretical and methodological basis. Also, the article contains opinions about the spiritual and moral problems and their solutions that are happening in our society and the world.

Key words: Culture, spirituality, spiritual education, personal spirituality, social consciousness, national spirituality, narcissism, incestuous symbiosis, national interest, perfection, moral education.

ПОНЯТИЕ ДУХОВНОГО ВОСПИТАНИЯ, ЕГО СУЩНОСТЬ И СОДЕРЖАНИЕ

Аннотация

В данной статье анализируется понятие духовного образования, его значение в жизни общества, внимание, уделяемое духовному воспитанию молодежи в современном Узбекистане, научные взгляды философов и мыслителей прошлого и настоящего относительно духовного воспитания, важность духовного образования. На теоретико-методологической основе проводится сравнительный анализ восточной и западной моделей. Также в статье содержатся мнения о духовно-нравственных проблемах и их решениях, происходящих в нашем обществе и мире.

Ключевые слова: Культура, духовность, духовное воспитание, личная духовность, общественное сознание, национальная духовность, нарцизм, кровосмесительный симбиоз, национальный интерес, совершенствование, нравственное воспитание.

MA'NAVIY TARBIYA TUSHUNCHASI, UNING MOHIYATI VA MAZMUNI

Annotatsiya

Mazkur maqolada ma'naviy tarbiya tushunchasining tahlili, jamiyat hayotidagi ahamiyati, bugungi O'zbekiston sharoitida yoshlar ma'naviy tarbiyasiga berilayotgan e'tibor, ma'naviy tarbiya borasidagi o'tmish va hozirgi zamon faylasuflari, mutafakkirlarining asarkaridagi ilmiy fikrlari, ma'naviy tarbiyaning Sharqona va G'arb modellarning qiyosiy tahlili nazariy-metodolig asosda ko'rib chiqilgan. Shuningdek, maqolada jamiyatimiz va jahonda sodir bo'layotgan ma'naviy va axloqiy muammolar va ularning yechimlari borasida fikrlar keltirilgan.

Kalit so'zlari: Madaniyat, ma'naviyat, ma'naviy tarbiya, shaxs ruhiyati, ijtimoiy ong, milliy ma'naviyat, nartsizm, intsestual simbioz, millat manfaati, komillik, axloqiy tarbiya.

Kirish. So'nggi yillarda Vatanimiz tarixi va xalqimiz hayotida mislsiz o'zgarishlar, ijobiy yangilanishlar yuz bermoqda. Har bir xalq, har bir millat taraqqiyotida yaratilayotgan moddiy boyliklar bilan bir qatorda ana shu xalqqa xos bo'lgan ma'naviyatning ham o'ziga yarasha o'zni borligi hech bir inkor etib bo'lmay haqiqatdir. Shu nuqtai nazardan, har bir xalq, millat taraqqiyotida ma'naviyatning - ma'naviy madaniyatning o'zini aniqlash dolzarb vazifalardan biridir.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Vatanimiz hamda jahon faylasuflari tomonidan ma'naviyat, uning mohiyati, har bir alohida inson hamda jamiyat hayotida tutgan o'zini haqida ko'pdan-ko'p fikrlar bildirilgan. Masalan, taniqli faylasuf olimlardan biri bo'lgan A.Erkayev ma'naviyat tushunchasining o'ziga, kelib chiqishi haqida ikki tahminni bayon qiladi.

1. Ma'naviyat - so'z, atama sifatida arabcha "ma'na" so'zidan kelib chiqqan.

2. Ma'naviyat atamasi kelib chiqishida hind falsafasidagi "ma'nas" tushunchasi asos bo'lib xizmat qilgan bo'lishi mumkin yoki arabcha "ma'na" tushunchasining shakllanishida hind falsafasidagi "ma'nas" tushunchasi ma'lum darajada asos bo'lgan bo'lishi ham mumkin.

Ma'naviyat tushunchasiga berilgan ta'riflar juda ko'p va ular nihoyatda xilma-xildir. Bizning fikrimizcha, ma'naviyat tushunchasiga ko'pdan-ko'p, turli-tuman ta'riflar berilishining eng asosiy sababi ma'naviyat tushunchasining nihoyatda keng qamrovli tushuncha ekanligidir.

Darhaqiqat, ma'naviyat inson hayoti va faoliyatining barcha jabhalarida hal qiluvchi omildir - u biz amal qiladigan qadriyat sifatida har bir hatti harakatlarimizni rag'batlantirib, yo'naltirib turuvchi botiniy kuchdir.

Ma'naviyat va ma'naviy madaniyat tushunchalari o'zaro aloqadordir. To'g'ri, ba'zi bir inson harakatlarida, masalan yovuzlik, nafrat, o'g'irlik, gijohvandlik kabi qusurlarning ro'y berishida ma'naviyatning aloqasi yo'q. Demak, inson irodasini, hatti-harakatlarini boshqarib turadigan yana bir omil ham bor ekan! Agarda ma'naviyat insonni ezgu ishlarga undaydigan bunyodkor kuch bo'lsa, yovuzlikka, qabohatga undovchi kuch nima ekan?

Ma'naviyat, - deb yozadi A.Erkayev - insoniy sifatlar bilan birgalikda "Ma'naviy madaniyat" deb ataluvchi fan, falsafa, ahloq, huquq, adabiyot va san'at, xalq ta'limi, ommaviy axborot vositalari, odatlar, an'analar, shuningdek din va diniy amallarni - ibodat, sig'inish, diniy marosimlar va h.k., diniy adabiyot, diniy san'at va boshqa tarixiy va zamonaviy qadriyatlarni o'z ichiga oladi" [1].

Yana bir taniqli faylasuf olim M.Imomnazarov ma'naviyatni bir jumla, - ya'ni aniq bir ma'no kasb etishi lozim bo'lgan ta'rif bilan tushuntirib bo'lmaydi - deydi. Uning fikricha: "Ma'naviyat yaxlit xodisa bo'lganligidan uni nazariy o'rganish deganda ushbu o'zak mohiyatni turli nisbatlarda ko'rib chiqish nazarda tutiladi..." [2].

Tadqiqot metodologiyasi. Ma'naviyat tushunchasi shaxs, millat, xalq hayotining deyarli barcha sohalariga xal qiluvchi, belgilovchi ta'sir ko'rsatuvchi omil sifatida qadim zamonlardan beri donishmandlarni, faylasuf olimlarni qiziqtirib kelgan. Albatta ularning ko'pchiligi ma'naviyat atamalarini, tushunchalarini qo'llamagan bo'lishlari ham mumkin.

Ma'naviyat va madaniyat, ma'naviy madaniyat, ruhiyat bilan bog'liq bo'lsada, ruhiyat bilan aynan bir narsa emas. Chunki biz ma'naviyat deganda inson psixologiyasi - ruhiyatidagi ijobiy yo'nalishni - ezgu amallarga chorlovchi yuksak fazilatlarini tushunamiz. Ruhiyat esa inson qalbidagi ham ijobiy, ham salbiy xis-tuyg'u, holatlarni o'z ichiga oladi.

Biz yuqorida ma'naviyat haqida bildirilgan ko'pdan-ko'p fikr, tushuncha, nazariyalardan ba'zi birlarini keltirib o'tdik. Yuqorida aytilganidek falsafa fanida ma'naviyatga berilgan ta'riflar behad ko'p. Ularning barchasiga xos hususiyat shuki, ularda ma'naviyatning ayrim sifatleri, jihatlari ta'rif beriladi. To'g'ri, ayrim tadqiqotchilar ta'kidlaganidek, ma'naviyat cheksiz ko'p qirrali xodisa sifatida biror-bir ta'rifga, talqinga yahlit xolida tushmaydi. Demak, vazifa ma'naviyat tushunchasiga ta'rif berish emas, balki uni tushunishdadir. Ma'naviyatni tushunish uchun uning cheksiz hususiyatlari, sifatlerini sanash emas, balki uni shakllantiruvchi omillarga asosiy e'tiborni qaratish lozim.

Bizning fikrimizcha, ma'naviyatni talqin qilish, izohlash, o'rganishda shaxs ma'naviyati bilan ijtimoiy guruh, xalq, millat ma'naviyatini ham alohida, ham o'zaro aloqadorlikda olib qarash talab qilinadi. Bugungi kunda e'lon qilingan tadqiqotlarda asosiy e'tibor ko'proq shaxs va ijtimoiy guruh, xalq, millat ma'naviyatini shakllanishida ijtimoiy muhitning o'rniga qaratilmoqda. Ammo, har bir ijtimoiy guruh, xalq, elat, millat alohida shaxslardan tarkib topadi. Shaxs - inson esa nafaqat ijtimoiy, balki eng avvalo biologik mavjudotdir.

Bizning fikrimizcha shaxs va ijtimoiy guruh, xalq, millat ma'naviyatining ildizlari eng avvalo biologik mavjudot hisoblanmish inson ma'naviyatining ildizlari bilan uzviy bog'liqdir. Inson ma'naviyati avvalo inson qalbi, ruhiyati bilan bog'liqdir. Modomiki, inson qalbi, ruhiyatida yaxshilik ham yomonlik ham o'rin olgan ekan, biz ma'naviyatni uning qarama-qarshisi hisoblanmish yomonlik, qabihlik bilan o'zaro aloqadorlikda yaxlit holda o'rganishimiz zarur. Buningsiz ma'naviyat haqidagi tushunchalarimiz to'liq bo'lishi mumkin emas.

Tahlil va natijalar. Shaxs ruhiyati - qalbini har tomonlama o'rganishda XX asr G'arb faylasuflari nihoyatda ulkan yutuqlarga erishdilar.

Inson ruhiyatini o'rganish (psixanaliz) ilmining otasi Z. Freyd hisoblanadi. Uning fikricha inson ruhiyatining shakllanishida biologik omillar - libido katta ahamiyatga ega. Uning shogirdlari K.T. Yung hamda Erix Fromm uning ishlarini ijodiy davom ettirdilar.

Ayniqsa E. Fromm ijodida Z. Freyd g'oyalari o'zining takomiliga - mumtoz darajasiga erishdi.

Xo'sh E. Frommning nuqtai- nazari bo'yicha inson, shaxs qanday shakllanadi? E.Fromm inson ruhiyati haqida gapirishdan oldin insonning mohiyati haqida so'z yuritadi. Inson mohiyati haqida fikr yuritir ekan, inson o'zi kim? U boshqa mavjudotlardan nimasi bilan farq qiladi? degan an'anaviy savolni qo'yadi. Savol qanchalar an'anaviy bo'lsa, javob ham shunchalar an'anaviydir: inson boshqa mavjudotlardan eng avval aqli, ongi bilan farq qiladi deydi u.

Ammo boshqa faylasuflardan farqli ravishda u aqlni inson uchun faqatgina rohat-farog'at omili, baxt-saodat eshigini ochuvchi kalit deb hisoblamaydi.

"Inson aql-ong egasidir: u o'zini o'zi anglovchi hayotdir; u o'zini va o'ziga o'xshaganlarni anglaydi, o'zining o'tmishini va ehtimoliy kelajagini anglaydi. O'zini alohida mavjudot sifatida anglash, o'z hayot yo'lining qisqaligini anglash, o'z irodasiga qarshi tug'ilganligi va o'z irodasiga qarshi o'lishini anglash, o'zi sevgan kishilaridan oldin o'lishi yoki sevgan kishilari undan oldin o'lishi mumkinligini anglash, o'zining yolg'iz va bechoraligini, o'zining tabiat va jamiyat kuchlari qarshisida o'zligini anglash, - bularning bari uning yolg'iz va tanholikda kechadigan hayotini haqiqiy surgunga aylantiradi"[3].

Demak insonni boshqa mavjudotlardan ajratib turuvchi asosiy mezon - bu unga berilgan aqlidir. Ammo aql insonni albatta baxtli qiladi, aql-ong inson uchun faqat baxt-saodat omili degan tushuncha ham unchalik to'g'ri emas. Faylasuflar fikricha inson o'zining kim ekanligini, boshqa mavjudotlardan, butun olamdan alohida xilqat ekanligini anglaydi. Hayvon esa o'zini tabiatdan, o'zini o'rab turgan atrof-muhitdan to'la ajratmaydi, balki o'zini tabiat bilan, atrof-muhit bilan yagona, o'zaro aloqadorlikda his qiladi. Inson aqli-ongining taraqqiy darajasi unga o'zi uchun begona muhitda yashab qolish, naslini davom ettirish uchun kurashish imkonini beradi. Ammo ayni shu narsa, ya'ni ongning, tafakkurning o'z-o'zini anglash darajasiga yetishi insonning o'zini borliqdan tashqarida, alohida, butun borliqqa qarshi turgan yolg'iz mavjudot ekanligini anglatadi. Natijada insonda begonashuv, o'zining yolg'iz, chorasiz, borliqdan begona his etishi paydo bo'ladi. Bu narsa unda bezovtalik, qo'rquv, xadiksirash uyg'otadi. U yana avvalgi holatiga, tabiat bilan uyg'un yashagan davrlariga qaytgisi keladi - o'zini biror-bir hayvonning avlodi deb hisoblaydi, hayvonlarga taqlid qiladi, o'zining biror-bir hayvondan kelib chiqqanligi haqida asotirlar to'qiydi va hokoza.

Ammo deydi faylasuf, endi orqaga, hayvonot dunyosiga qaytishning iloji yo'q, inson endi o'zini tabiat bilan, yana birday his qilishi orqaligina begonasirash, yolg'izlik, qo'rquvdan xalos bo'lishi mumkin. Inson sifatida o'zini yana tabiat bilan birday xis qilishning yagona yo'li esa bitta - tevarak-atrofdagi o'ziga o'xshagan insonlarni, tabiatni - jonli va jonsiz tabiatni sevishtirish yagona tabiat bilan uyg'unlikka erishish - o'zini tabiat bilan bir - yagona his qilishdir. Faqat har tomonlama - ham jisman, ham ma'naviy jihatdan kamolotga erishgan odamgina o'zidagi mavjud yolg'izlik, qo'rquv, begonasirash hissini to'la yengib, tabiatni, tevarak-atrofdagi insonlarni huddi o'zi kabi seva oladi. Demak inson oldida o'ziga tabiat tomonidan ato etilgan imkoniyatlarni to'la ro'yobga chiqarish, ya'ni, ham jisman, ham ma'naviy jihatdan kamolotga erishishdan boshqa yo'l yo'q.

Ammo insonning ana shu oliy maqsadiga yetishish yo'li silliq va ravon emas. Bu yo'lda inson katta qiyinchiliklarga duch kelishi shubhasiz. Xo'sh qanday omillar insonni ana shu oliy maqsadga erishuvda yordam beradi-yu, qaysilari bu yo'lda to'sqinlik qiladi?

Faylasuflar insonni baxt-saodatli qiladigan va bunga to'sqinlik qiladigan bir qancha omillarni va ularning kelib chiqish sabablarini ko'rsatib bergan. Ammo bularning barchasini bayon qilish bizning o'z oldimizga qo'ygan vazifamizga kirmaganligi uchun ulardan eng muhimlarini eng umumiy tarzda qisqacha bayon qilish bilan cheklanamiz.

Baxt-saodatga erishishning eng muhim omili - hayotni sevishtirish. Uning taskarisi - o'limni sevishtirish esa kishiga baddaxtdik keltiradi. Har ikkala omilning ham yuzaga kelishida ona shaxsiyati eng asosiy o'rin tutadi. Agarda ona hayotni sevadigan, hayot ne'matlaridan lazzatlanadigan, quvonadigan, boriga shukur qiladigan ayol bo'lsa, uning bu hislatlari bolaga ham yuqadi. Aksincha har doim g'amgin,

qaxr-g'azabli, turmushdan ko'p noliydigan ayol o'limni sevadiganlar toifasidandir. Uning bu hislati bolaga ta'siri qilmay qolmaydi.

Bundan tashqari otaning, atrofdagi yaqin qarindoshlarning, jamiyatning ham insonda yuqorida zikr etilgan hususiyatlardan qay biri ko'proq shakllanishiga ta'siri katta. Ammo ularning xech biri ona ta'siri bilan tenglasha olmaydi.

Komil inson bo'lish, baxt-saodatga erishish yo'lidagi ikkinchi to'siq - o'z-o'ziga mahliyo bo'lish (narsissizm) kasaliga muhtalo bo'lishdir. Narsissizm atamasining kelib chiqishi yunon afsonasi bilan bog'liqdir.

Emishki - nihoyatda go'zal yigit Narsiss ma'buda muhabbatini mensimaganligi uchun la'natga uchragan va natijada o'z-o'ziga mahliyo bo'lishi oqibatida halok bo'lgan emish.

Narsissizm - o'z-o'ziga mahliyo bo'lish o'zining kuchi, salohiyatiga ortiqcha baho berish, oxir-oqibatda insonni to'g'ri yo'ldan adashtiradi, tevarak-atrofdagilar bilan o'zaro muomalasini qiyinlashtiradi. E. Frommning fikricha aslida tabiat har bir kishiga ma'lum darajada narsissizm - o'ziga ishonch, o'zini yaxshi ko'rish qobiliyatini ato etgan. Agarda insonda ma'lum darajada narsissizm bo'lmasa, u o'zini tabiat va jamiyat tomonidan bo'ladigan tazyiq - to'sqinliklardan himoya qila olmaydi. Demak, me'yordan oshmagan narsissizm insonning o'z-o'zini himoya qilishi uchun zarur vosita sanaladi. Ammo narsissizmning me'yordan ortig'i insonni to'g'ri yo'ldan adashtiradi va kamolot kasb etishiga to'sqinlik qiladi.

Insonning ma'naviy kamoloti yo'lidagi yana bir to'siq - inestual simbioz kasalidir. Ma'lumki, har bir shaxs o'zini avvalo ma'lum bir oilaning, urug', qabila, elat, xalq, millat vakili sifatida sezadi. Qadim zamonlarda, hali ijtimoiy guruhlar uncha katta bo'lmagan paytda har bir inson ko'pi bilan o'zini o'z oilasi, urug'i vakili sifatida bilar, qolganlar uning uchun yot-begona edi. Zamonlar o'tishi bilan ijtimoiy guruhlar yiriklashib boradi - urug'-qabila o'rmini xalq, millat, davlat kabi birlashmalar egallaydi. Sog'lom tana va sog'lom tafakkurga ega bo'lgan inson tobora kengayib borayotgan ijtimoiy guruhlar orasida yashash talablariga moslashib boraveradi. Ammo inestual simbioz kasaliga muhtalo bo'lgan kishida yirik ijtimoiy guruhlar orasida yashashga moslashuv qiyin bo'ladi.

Inestual simbioz kasalining ma'nosi shuki, yosh go'dak o'zini ona bag'rida behavotir, beg'am sezadi. Ya'ni ona bilan bola o'rtasida o'zaro yaqinlik, bog'liqlik mavjuddir. Sog'lom muhitda o'sayotgan bola bir qancha bosqichlarni

(bular ichida Edip kompleksi alohida o'rin tutadi) o'tib, voyaga yetgan sayin onaga qaramlikdan qutula boradi. Ya'ni u o'zi uchun ham ona, ham otaga aylanadi. Boshqacha aytganda u o'zining himoyachisiga aylanadi.

Ammo ma'lum vaziyatlarda onadan ajralish - o'zi uchun ota-onaga aylanish jarayoni qusur bilan kechadi. Buning sabablari bir qancha. Eng avvalo onaning psixologiyasi bunda asosiy o'rin tutadi. Agarda ona o'ta johil yoki haddan tashqari mehribon bo'lsa, ya'ni ota tomonidan bolaning tergalishiga yo'l qo'ymasa, natijada bolada tarbiya me'yorlari buziladi.

Faylasufning fikricha ona o'z bolasini sevar ekan, holis sevadi, ya'ni unga hech qanday shart qo'ymaydi. Ota esa aksincha farzandining o'ziga o'xshashini hohlaydi va o'ziga o'xshash farzandini ko'proq yaxshi ko'radi. Ona sevgisi insonni boshqalarni yomon, yaxshiga ajratmay hammani birday sevishga o'rgatadi. Ota sevgisi esa shartga asoslangan - agar o'g'il otaga yoqadigan ishlarni qilsa u o'g'lini yaxshi ko'radi. Shu yo'l bilan ota o'g'lini o'ziga nisbatan talabchan bo'lishga, yaxshi-yomonni ajratishga o'rgatadi. Ana shunday oilada, ya'ni ham ota, ham onadan to'g'ri tarbiya olgan bolada turli hildagi psixologik buzilishlar, jumladan inestual simbioz alomatlari bo'lmaydi. Ammo hamma oilalarda ham mana shunday namunali tarbiya beriladi deb bo'lmaydi. Ayrim oilalarda otaning, ayrimlarida esa onaning ta'siri kuchliroq bo'lishi mumkin. Agar bola otaning ta'siri kuchli oilada tarbiya topgan bo'lsa, u o'ziga nisbatan hamda atrofdagilarga nisbatan talabchan ishbilarmon, ammo kam mehrlil bo'lib o'sadi. Aksincha, ona ta'siri balandroq bo'lgan oilalarda o'sgan bola esa, mehr-shafqatli, bag'ri keng, ammo noshud bo'lib o'sadi.

Xulosa va takliflar. Shunday qilib ko'ramizki, inson ruhiyatini shakllantiruvchi omillarning barchasida qarama-qarshilik mavjud: inson ruhiyatidagi hayotsevarlik (biofiliya) va o'limga intilish (nekrofiliya) o'rtasida, narsissizm (o'z-o'ziga mahliyo bo'lish) bilan o'z yaqinlari, begonalar, tabiatga bo'lgan muhabbat o'rtasida, inestual simbioz bilan mustaqillik, ozodlik (shaxsning mustaqilligi, erkinligi mustaqil qaror qabul qila olishi nazarda tutiladi) o'rtasida tinimsiz kurash boradi.

Agar inson ruhiyatida hayotsevarlik, boshqalarga, tabiatga muhabbat va mustaqillik ustun bo'lsa, bunday inson ma'naviyati pok, baxt-saodatli, hayot lazizlatlaridan ko'proq baxramand bo'lish imkoniga ega bo'ladi. Aksincha uning ruhiyatida o'limga muhabbat (nekrofiliya), narsissizm, inestual simbioz kuchli bo'lsa bunday odamda orqaga ketish (regress) yuz beradi, ya'ni u badbaxtlikka duchor bo'ladi.

ADABIYOTLAR

1. Erkeyev A. Duxovnost - energiya nezavisimosti. Tashkent - 1998. str.19-20.
2. Imomnazarov M. Milliy ma'naviyatimiz nazariyasiga chizgilar. T.- 1998. 14-bet.
3. Fromm E. Isskustvo lyubit. V knige "Dusha cheloveka". M.- 1990. str.114.

UDK: 9(575.1)

Kozimbek TUXTABEKOV,
O'zbekiston Milliy universiteti magistranti

Tarix fanlari bo'yicha (PhD) O.H. Jaynarov taqrizi asosida

ANALYSIS OF SOME SOURCES REFLECTING THE SOCIO-POLITICAL AND CULTURAL LIFE IN MOVAROUNNAHR IN THE FIRST HALF OF THE XV-XVI CENTURIES.

Annotation

The article contains opinions on a number of sources reflecting the socio-political and cultural life of nomadic Uzbeks led by Muhammad Sheibanikhan, who penetrated Maverannahr, Khorezm and Khorasan. At the same time, it is shown that there are different views on the approach to the process of covering the history of this dynasty.

Keywords: Muhammad Shibani-khan, Mahmud-sultan, Ubaydulla-khan, Movarounnahr of nomadic Uzbeks, Khorezm, Khorasan, source, Timurids, Zahiriddin Muhammad Babur.

АНАЛИЗ НЕКОТОРЫХ ИСТОЧНИКОВ, ОТРАЖАЮЩИХ ОБЩЕСТВЕННО-ПОЛИТИЧЕСКОЙ И КУЛЬТУРНОЙ ЖИЗНИ В МАВЕРАННАХРЕ В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XV-XVI ВВ.

Аннотация

В статье содержатся мнения о ряде источников, отражающих общественно-политическую и культурную жизнь кочевых узбеков во главе с Мухаммадом Шейбаниханом, проникших в Мавераннахр, Хорезм и Хорасан. В то же время показано, что существуют разные взгляды на подход к процессу освещения истории данной династии.

Ключевые слова: Мухаммад Шайбани-хан, Махмуд-султан, Убайдулла-хан, Мовароуннахр кочевых узбеков, Хорезм, Хорасан, исток, Тимуриды, Захириддин Мухаммад Бабур.

XV-XVI ASR BIRINCHI YARMIDA MOVAROUNNAHRDA IJTIMOYIY-SIYOSIY VA MADANIY HAYOT O'ZIDA AKS ETTIRGAN AYRIM MANBALAR TAHLILI

Annotatsiya

Maqolada Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklarning Movarounnahr, Xorazm va Xurosonga kirib kelishi bilan ijtimoiy-siyosiy va madaniy hayotni o'zida aks ettirgan qator manbalar xususida fikrlar bayon etilgan. Shu bilan birga Mazkur sulola tarixini yoritish jarayonlari yondashuvida turli xil qarashlar mavjudligi ko'rsatib o'tilgan.

Kalit so'zlar: Muhammad Shayboniyxon, Mahmud Sulton, Ubaydullaxon, ko'chmanchi o'zbeklarning Movarounnahr, Xorazm, Xuroson, manbaa, temuriylar, Zahiriddin Muhammad Bobur.

Kirish. O'zbekiston xalqlari tarixining, xususan, XV-XVI asr birinchi yarmigacha bo'lgan davri nisbatan kam o'rganilgan. Bugungi kunda tarixchi olimlar va tadqiqotchilar oldida ushbu davrda yuz bergan tarixiy jarayonlarni to'laqonli o'rganish dolzarb masalalaridan biridir. Zero, bu davr tarixi Muhammad Shayboniyxon boshchiligidagi ko'chmanchi o'zbeklarning Movarounnahr, Xorazm va Xurosonda o'z hukmronligini o'rnatilishi bilan bog'liq ijtimoiy-siyosiy jarayonlar yondashuvida turli xil qarashlar mavjudligi bilan xususiyatlidir.

O'z navbatida ushbu davr adabiy-madaniy muhiti adabiyotchi olimlarimiz tomonida keng o'rganilib, ma'lum maktab yaratilgani diqqatga sazovor. Jumladan, o'tgan asrning 70-80-yillarida ijod etgan adabiyotshunos olimlari M.Mirzaahmedova qayd etganidek, "XVI asr madaniy hayotini ayrim tarixchilar tushkunlikka yuz tutgan davr deb talqin etadilar, ammo bu davr tarixiy asarlari, tazkiralari sinchiklab o'rganish natijasida yuqoridagi fikr bir muncha to'g'ri emasligi aniqlandi"[1], - deb qayd etadi. Ayrim hollarda bugungi kunda ham qator tarixchi olimlarimizda hali hanuz bunday fikrlar mavjudligi achinarli.

O'zbekiston xalqlari tarixida muhim o'rin tutuvchi "Muhammad Shayboniyxon uzoq yillardan buyon o'zbek tarixi uchun, aniqrog'i, siyosatchiga aylangan tarixchilar tarixshunosga aylangan siyosatdonlar uchun o'tmishimizning o'gay farzandi bo'lib qolmoqda. Sovet davridayam, bugungi kundayam nashr etilayotgan mumtoz she'riyat majmualarini qancha varaqlamang, uning adabiy merosi to'liq aks etmayotganiga guvoh bo'lasiz. Ilmni sharmanda qilish shu

darajaga bordiki, mustaqillikning ilk yillarida nashr etilgan "O'zbekiston tarixi" darsliklaridan birida Muhammad Shayboniyxon davri umuman kiritilmagan, qarayib bir asrlilik tarixdan ko'z yumilgan edi. Bu ilmga mutlaqo zid holat, olimlikka xiyonat edi..."[2].

"Tarixga, faylasuf M. Vulfsoi aytganidek, hech qachon nuqta qo'yib bo'lmaydi. Kelajak avlod muarrixlari kecha, bugun yozilgan kitoblarni to'ldirib boradilar, yolg'on so'zlarni o'chirib qayta yozadilar. Shu sababdan ham tarix varaqalari yolg'on bilan qanchalik to'ldirilmasin, ular shu yolg'onlar bitilgan davr xususiyati bo'lib qolaveradi. Tarix raqqosa kiyadigan hasham libosda emas, korjoma bilan ishlaydi"[3].

Ko'rib chiqilayotgan davr Movarounnahr xalqlari temuriy shahzodalarining taxt uchun o'zaro tortishuvlari hamda shayboniylar o'rtasida hokimiyat uchun o'zaro kurashlarga guvoh bo'ldilar. Yuzaga kelgan bu siyosiy jarayonlar natijasida mamlakatda hukmron sulolalarning almashinuvi yuz berayotgan edi. Albatta, bu sulolalarning almashinuvi qon to'kishlarsiz va jangsiz jarayon bo'lmadi.

Temur barpo etgan ulkan saltanat sarhadlarida uning vorislari, temuriy hukmdorlar o'rtasida o'zaro urushlar Xuroson va Movarounnahrda siyosiy-ijtimoiy, iqtisodiy beqarorlikka sabab bo'ldi. Bunday qulay vaziyatdan Xuroson va Movarounnahrda siyosiy hokimiyatni o'z qo'lga olishga intilgan, saltanatning shimoliy hududlarida istiqomat qilib kelgan Abulxayrxon avlodlariga qo'l keldi. Ular hududdagi murakkab vaziyatdan o'z mavqelarini yanada mustahkamlash uchun foydalandilar va temuriylarni Movarounnahrda siqib

chiqardilar. Ushbu jarayonda Abulxayrxonning nabirasi Muhammad Shayboniyxonning (1451–1510) o'rni muhim ahamiyat kasb etdi. 1480-yilga kelib bobosi Abulxayrxon tomonidan asos solingan hokimiyatini tiklashga muvofiq bo'lgan Shayboniyxon qisqa vaqt davomida Movarounnahr shaharlari va Xorazmni zabt etib o'z hukmronligini o'rnatdi. 1501-yili Samarqandni egallanishi bilan shayboniylar va temuriylar o'rtasidagi siyosiy munosabatlarda keskin o'zgarishlarga sabab bo'ldi.

Manbalar sharhi. Shaybonixon tomonidan Movarounnahri egallanishi va uning ulusidagi ijtimoiy-siyosiy jarayonlar aks etgan bizgacha yetib kelgan qator eski o'zbek (turkiy) tilida va fors-tojik tillarida bitilgan manbalarda qo'shin tuzilishi, tarkibi, ta'minoti, harbiy, ma'muriy-harbiy amaldorlar, ularning qo'shinni boshqarish kabi masalalar yoritilgan.

Tadqiqot metodologiyasi. Manbashunoslik va tarixshunoslik sohalariga oid paleografik, matnshunoslik, siyosatshunoslik, sivilizatsion yondashuv, kontent analiz, dialektik, mikrotarix (microhistory), sinergetik, qiyosiy tahlil (soparative analysis), statistik tahlil (statistical analysis), tizimli tahlil, muammoviy-maqсадli yondashuv kabi ilmiy bilish usullaridan foydalanildi.

Tadqiqot tahlili va natijalari. Jumladan, shayboniylar tarixiga oid ilk manba sifatida e'tirof etiladigan va 1502-yilda Mulla Shodiy tomonidan yozilgan "Fathnoma" asari bo'lib, asar she'riy doston janrida bitilgan. U Shayboniyxonning ukasi Mahmud Sulton topshirig'i ga asosan yozilgan. Asarda Muhammad Shayboniyxon tavalludidan boshlab to 1501-yil iyunigacha o'zbek ulusi va Movarounnahr hududida yuz bergan siyosiy-harbiy voqealar bayon etilgan. Shuningdek, unda sulola asoschisi tomonidan Turkiston, Andijon, Buxoro va Qarshi viloyatlariga amalga oshirilgan harbiy harakatlar aks etgan[5].

1505-1507 yillarda yozilgan shoir va tarixnavis olim Kamoluddindin (Sher) Ali Binoiy Ustod Muhammadxon me'mor al-Heraviy (1453-1512) tomonidan bitilgan "Shayboniynoma" asaridir. Muallif 1501-yilda to Muhammad Shayboniyxon vafotiga qadar uning xizmatida bo'lgan hamda asar xon va uning o'g'li shaxsiy nazorati ostida bitilgan. Asarda Shayboniyxon davriga oid harbiy ma'lumotlar ko'plab uchraydi. Mazkur asarning qo'lyozma nusxalari ko'p, bulardan biri xorazmlik Muhammad Yusuf Bayoniy (1858–1923) tomonidan 1914-1915 yillari o'zbek tiliga tarjima qilingan nusxadir. Asarda Muhammad Shayboniyxonning tavallud kunidan boshlab to 1505-yilgacha, ya'ni uning qo'li ostidagi qo'shinlar tomonidan Movarounnahr va Xorazmning bo'ysundirilishiga qadar bo'lib o'tgan voqealar hikoya qilinadi[6]. Mazkur hodisalarni aks ettirish jarayonida Binoiy shayboniylarning qal'alarni qamal qilish tadbirlari, qo'shinning moddiy ta'minoti va harbiy anjomlari hamda ularning jangdan bo'sh paytlardagi mashg'ulotlari kabi masalalar xususida qimmatli ma'lumotlarni keltirib o'tgan[7].

Asli isfahonlik bo'lgan ayrim sabablarga ko'ra Erondan Movarounnahrga kelgan Fazlulloh ibn Ro'zbehxon Muhammad Shayboniyxon va Ubaydullaxon saroyida ijod qilib bir necha tarixiy va badiiy asarlar yaratdi. Uning qalamiga mansub 1509-yili yozib bitkazilgan "Mehmonnomayi Buxoro" asari XVI asr boshlarida Movarounnahr va Xurosonda kechgan harbiy-siyosiy jarayonlar tarixini tadqiq etishda muhim ahamiyatga ega. Muallif asarda Muhammad Shayboniyxonning 1508-1509-yillarda qozoq sultonlari Joniy va Ahmad sultonlar ulusiga qilgan harbiy yurishi bayon qilinadi. Ro'zbehxon Shayboniyxon hayotining oxirgi 5-6 yilida doimo u bilan birga bo'lib, unga hamrohlik qilgan, mashvaratlar va harbiy yurishlarining deyarli barchasida ishtirok etgan hamda ko'rgan-bilganlarini mazkur asariga kiritgan. Hozirgi kungacha asarning faqat ikkita qo'lyozma nusxasi bizgacha yetib kelgan: biri – O'zR FA Sharqshunoslik

institutining qo'lyozmalar fondida saqlanadigan №1414 raqamli nusxa muallif dastxati bilan yozilgan, ya'ni original nusxa sanaladi; ikkinchisi – Istanbulda Nuri Usmoniya kutubxonasida saqlanayotgan, yuqorida qayd qilingan qo'lyozmadan ko'chirilgan nusxadir. Toshkent nusxasi asosida 1976 yili R.Jalilova tomonidan "Mehmonnomayi Buxoro"ning fors-tojik tilidan ruschaga tarjimasi va fotofaksimil nashri amalga oshirilgan[8].

"Mehmonnomayi Buxoro"da Shayboniyxonning harbiy kengashi, unda qatnashgan shayboniy sultonlarning ismlari nomma-nom keltirilishi bilan bir qatorda, muallifning o'zi guvoh bo'lgan Shayboniyxon harbiy yurishlari, xususan, uning qozoqlar ustiga lashkar tortish voqealari, shu jumladan, qo'shinlarning harbiy safga tizilishi, ularning qurol-yarog'lari, qo'mondonlarning janglardagi mahorati va qo'lga kiritilgan o'ljalarni taqsimlanishidagi o'ziga xosliklar ko'rsatib o'tilgan[9].

XVI asrning birinchi choragida kechgan harbiy-siyosiy jarayonlar va voqealar tarixini o'rganishda G'iyosiddin Xondamir (1473-76-1534) tomonidan bitilgan "Habib us-siyar" asari muhim manba sanaladi. Temuriyzoada Badiuzzamon saroyida xizmat qilib, uning topshirig'i bilan Qunduz va Qandahor hukmdorlarini Shayboniyxonga qarshi yagona ittifoqqa birlashtirish maqsadida yuborilgan elchilar tarkibida bo'lgan[10]. O'sha davr voqea va jarayonlari girdobiga tushgan mazkur temuriylar davri tarixchisi Zahiriddin Bobur va Muhammad Shayboniyxon o'rtasidagi harbiy to'qnashuvlar va shayboniylarning Dashti Qipchoq uslubidagi jang taktikasi, pistirma usuli, "qochib urushish", shabixun, qamal usullari va yo'llari, sarkardalarning libosi va qurollanish an'analari o'z asarida aks ettirgan bo'lib, bu ma'lumotlar harbiy tizimni o'rganishda benihoya qimmatli sanaladi. Xondamir keltirgan muhim ma'lumotlar orqali biz ayrim ma'muriy-harbiy mansablar – naqib, parvonachi, mushrif, otaliq, muboshir lavozimi sohiblari, ularning harbiy tizim va boshqaruvdagi vazifalari xususida keng tasavvurga ega bo'lamiz[11].

Hofiz Tanish ibn Mir Muhammad Buxoriy (1547/49–1592) tomonidan she'riy usulda yozilgan "Sharafnoma shohiy" ("Abdullanoma") asari shayboniylar va ularning keyingi avlodlari, ayniqsa, Abdullaxon ibn Iskandarxon (1583–1598) davri voqealarini o'zida mujassam etgan. Mazkur manbaning qo'lyozma nusxalari ko'p. Uning Sankt-Peterburgdagi nusxasi avtograf ekanligi taxmin qilinadi. Shu nusxaga asosanib matnning uchdan ikki qismi sharqshunos M.Salohiddinova tomonidan rus tiliga tarjima qilingan. Kitob 1942–1952 yillari S.Mirzayev va oxirgi qismi o'tgan asrning 60-yillarda Yu.Hakimjonov tomonidan o'zbek tiliga o'g'irilgan. U 1995–1997 yillarda ikki kitob holidagi B.Ahmedov tomonidan nashrga tayyorlanib chop etildi[12].

"Sharafnoma shohiy" ("Abdullanoma") asarida shayboniylar harbiy san'atiga oid qimmatli ma'lumotlarni o'zida mujassam etgan. Asarda qo'shinning oliy hukmdor ishtirokida harbiy ko'rikdan o'tkazilishi, qurollanishi, moddiy ta'minoti, qal'alar, ularning shakli, tuzilishi va ko'rinishi, ularni ta'mirlash borasidagi ishlar va tadbirlar, qamal yoki mudofaa usullari, jang taktikalari, harbiy mansabdorlar va ularning vazifalari, harbiy qismlar qo'mondonlari hamda ularni tayinlash tamoyillari, yangicha qurollar (to'fang) hamda ularni ishlatadigan muhandislar, harbiy tayyorgarliklar xususidagi qimmatli ma'lumotlarni uchratish mumkin[13].

Muhammadyor ibn Arab Qatag'on nomi bilan tanilgan mahalliy tarixchi qalamiga mansub shayboniylar davri siyosiy voqealari hamda harbiy jarayonlar haqida kengroq ma'lumot beradi. "Musaxxir al-bilod" 2009 yilda o'zbek tiliga o'girilib, nashr etildi. Asardagi voqealar 1611 yilgacha bo'lgan davrni qamrab olgan bo'lsa-da, 1584-yilgacha bo'lgan qismi ma'lum va uning aksariyat ma'lumotlari "Abdullanoma", qolganlari "Habib us-siyar", "Mehmonnomayi Buxoro"dan olib yozilgan.

“Musaxxir al-bilod”da ham “Abdullanoma” bo‘lgani singari shayboniylarning harbiy tizimi haqidagi ma’lumotlar boshqa manbalarga nisbatan anchagina. Xususan, unda qo‘shin, uning qismlari, qanotlari, qo‘shin saf tortgandagi holati, ularning nomlanishi, harbiy atamalar haqida tarixiy faktlar, qiziqarli ma’lumotlar uchraydi. Shular qatori, qo‘shin ta’minoti masalalari, qo‘lga kiritilgan o‘ljalar va ularni taqsimlash, askarlarni qurollantirish, jang jarayonida qanday vaziyatda hamda holatda cholg‘u asboblarini chalish, ulardan istifoda etish hamda musiqachilarning vazifalari, harbiylarning jang san’ati va usullari, qal’alarni ishg‘ol etish usullari, ayg‘oqchilik tadbirlari, maxfiy ma’lumotlarni yig‘ish, choparlar va ularga yuklatilgan topshiriqlar, harbiy mansablar va ularning tavsiflari badiiy uslubda bayon etilgan[14].

Shayboniylar davrining yana bir muhim manbasi Mas’ud ibn Usmon Ko‘histoniylar qalamiga mansub “Ta’rixu Abu-l-Xayr-Xoni” nomli asar Abul-G‘ozi Abd al-Latif Bahodirxon farmoniga muvofiq yozilgan. Mazkur asarning ayrim bo‘limlarini muallif Juvayniy, Juzjoni, Binokatiy, Sharaf ad-Din Ali Yazdiy, “Tavorix-i guzida-yi nusratnoma” muallifi bergan ma’lumotlar asosida yozgan. Tarixiy yilnomani tuzishda muallif badiiy uslublar, ayniqsa, matn tuzishning fasohat va balog‘at ilmi usullaridan keng foydalanganini ko‘rishimiz mumkin. Mas’ud ibn Usmon Ko‘histoniylar Abulxayrxonning o‘g‘li Suyunchxojaxonning kotibi bo‘lgan va uning vafotidan so‘ng akasi Ko‘chkunchixon (1512-1530) xizmatiga o‘tgan. “Ta’rixu Abu-l-Xayr-Xoni” asarini u Abulxayrxonning boshqa bir o‘g‘li Abdullatifxon xizmatida bo‘lgan paytida yozgan. Mas’ud ibn Usmon Ko‘histoniylarning vafot etgan sanasi noma’lum.

“Ta’rixu Abu-l-Xayr-Xoni”da Abulxayrxonning taxtga ko‘tarilishiga qadar bo‘lgan voqealar batafsil bayon etilishi barobarida XV asrda Dashti Qipchoqdagi siyosiy boshboshdoqlik, o‘zaro taxt talashishlar, janglar va ular yuz bergan hududlar, harbiy yurishlar va urushlarda ilohiy mo‘jiza sabab g‘alaba qozonish va ko‘p hollarda ilohiy kuch-qudratning ta’siri, shuningdek, Muhammad Shayboniylar va uning Movarounnahrda kelishi, qo‘shini, sarkardalari, ularning qaysi urug‘-aymoq va qavmlarga mansubligi, harbiy hayot bilan bog‘liq ma’lumotlar keltirilgan[15].

Zayn ad-Din Mahmud bin Abd al-Jalil Vosifiy (1485–1551/1566)ning memuar (esdalik) janrida, fors-tojik tilida yozilgan “Badoye’ ul-vaqoye” asari Movarounnahr, Eron va Xurosonda yashagan xalqlarning turmush tarzi, madaniy hayot, xonlar, hukmdorlar, zodagonlar toifasi, o‘sha davr savodxon qatlamining ma’naviy dunyosi va hokazolar qatori harbiy yurishlar, istilolar, urush va jang voqealari to‘g‘risida ham qiziqarli va ajoyib ma’lumotlarni aks ettiradi. Vosifiy Suyunchxojaxonning ikkinchi o‘g‘li Navro‘z Ahmad (Baroqxon)ning bolaligidagi tarbiyachisi edi.

Bundan tashqari uning qo‘li ostida Keldi Muhammadxon ibn Suyunchxojaxonning o‘g‘li Abulmuzaffar Hasan sulton ham tarbiyalangan. “Badoye’ ul-vaqoye” memuari aynan shu sultonga bag‘ishlab bitilgan va mazkur esdaliklar muallifning ko‘p yillik mehnatining mahsulidir. Hasan sulton bevaqt vafot etishi tufayli memuar muallif tomonidan pinhon tutilgan va oshkor etilmagan.

Asarda Vosifiy sayohati davomida o‘zi guvoh bo‘lgan, ko‘zdan kechirgan Samarqand qal’asi devorlari, xandaqining tuzilishi, shahar ichidagi ayrim mudofaa inshootlarini tasvirlagan. Uning 1512-yil noyabr oyida shayboniy sultonlar va Amir Ahmad (Najmi Soniy) o‘rtasidagi jangning sodir bo‘lish sabablari, bu jarayonga Turkistondan kelgan shayx Mir Arab laqabli amir Sayid Abdullohning bevosita aralashuvi, Amir Ahmad va shayboniy sultonlarning qo‘shinlari soni haqidagi ma’lumotlari qimmatlidir[16].

Xulosa. Umuman aytganda, sulolalar almashunuv jarayonida yuz bergan urush va murakkab vaziyat hamda qiyinchiliklarga qaramay Movarounnahrda me’morchilik, diniy ilmlar bilan dunyoviy fanlar ham bir muncha rivojlandi. Xususan, badiiy ijod, me’morchilik, xattotlik va hunarmandchilik sohalarida ko‘plab iste’od sohiblari yetishib o‘z faoliyatlarini olib borishgan. Bu davrda “Tarixiy Abulxayrxoni”, “Mehmonnoma Buxoro” va “Tarixiy Rashidiy” kabi biz tadqiq etayotgan jarayonlar ifoda etilgan o‘nlab tarixiy manbalar yaratildi. Bu adabiyotlar ijtimoiy-iqtisodiy, siyosiy va madaniy hayot jarayoni mukammal aks etgan beqiyos ilmiy hujjatlardir.

АДАБИЁТЛАР

1. Мирзаахмедова М. Хожа. – Тошкент, Фан, 1975. 16-бет.
2. www.kh-davron.uz. Хуршид Даврон. Шайбонийхон хақида мухтасар қайдлар.
3. Хуршид Дарон Самарқанд ҳаёллари 13 бет
4. Муқимов З. Шайбонийлар давлати ва ҳукуки (Тарихий-ҳуқуқий тадқиқот). – Тошкент, Адаolat. 2007. 36-бет. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Т.: Ўқитувчи, 2001. – Б. 199.; Аҳмедов Б.А. Историко-географическая литература Средней Азии XVI-XVIII вв. (письменные памятники). – Т.: Фан, 1985. – Б. 59.; Akbar Zamonov. Duxoro xonligi tarixi. Toshkent, Bayoz. 18-bet.
5. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Б. 200.
6. Биноий К. Шайбонийнома // Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. XVI-XIX асрлар. – Т.: – Fan va texnologiya, 2014. – Б. 9, 10, 11.
7. Фазлуллох ибн Рўзбеххон. Меҳмонномаи Бухоро // Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. XVI-XIX асрлар. – Т.: Fan va texnologiya, 2014. – Б. 30.
8. Фазлуллох ибн Рўзбеххон. Меҳмонномаи Бухоро // Ўзбекистон тарихи. Хрестоматия. XVI-XIX асрлар. – Т.: Fan va texnologiya, 2014. – Б. 30.
9. Ғиёсиддин Муҳаммад ибн Хожа Хумомиддин ибн Хожа Жалолуддин Муҳаммад ибн Бурхониддин. Темурийлар сулоласига мансуб сўнгги ҳукмдорлар даври тарихчиси. Алишер Навоийнинг шоғирди. У 1474 ёки 1476 йили Хиротда туғилган ва 1534 йили Ҳиндистоннинг Манду шаҳрида вафот этган. Қабри Дехлида.
10. Бошқа бир маълумотларга кўра, 1529 йилда Ҳиндистонда ёзиб тугалланган.
11. Ғиёсиддин ибн Хумомиддин Хондамир. Ҳабиб ус-сияр фи ахбори афроди башар / Форс тилидан таржима, кириш сўз ва изоҳлар муаллифи И.Бекжонов. Кўрс. асар. – Б. 104,105, 129, 136, 142, 143, 159, 283, 288.
12. Аҳмедов Б. Ўзбекистон тарихи манбалари. – Б. 215-216.; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом (Шарифномаи шоҳий) / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. 1-китоб. – Т.: Шарк, 1999; Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом. (Шарафномаи шоҳий) / Форс тилидан С.Мирзаев ва Ю.Ҳакимжонов таржимаси. Илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов. – Т.: Шарк, 2-китоб, 2000.
13. Ҳофиз Таниш ал-Бухорий. Абдулланом / Форс тилидан С.Мирзаев таржимаси. Илмий муҳаррир, нашрга тайёрловчи, сўзбоши ва изоҳлар муаллифи Б.Аҳмедов – Т.: Шарк, 1-китоб, 1999. – Б. 57, 92, 93, 135, 154, 194,199, 201, 203, 223, 243, 254, 255.
14. Муҳаммадиёр ибн Араб Катағон. Мусаххир ал-билод / Форс тилидан таржима ва изоҳлар муаллифи И.Бекжонов, Д.Сангирова. – Т.: Янги аср авлоди, 2009.
15. Материалы по истории казахских ханств XV-XVIII веков (Извлечения из персидских и тюркских сочинений) / Сочинители С.К.Ибрагимов, Н.Н.Мингулов, К.А.Пищулина, В.П.Юдин. – Алма-ата: Наука, 1969. – С.136.; Тарихий манбашунослик. Тузувчилар: А.Мадраимов, Г.Фузаилова. – Т.: “Фан”, 2006. – Б. 225.
16. Зайниддин Махмуд Восифий. Бадоеъ ул-вақоъ / Форс тилидан Н.Норкулов таржимаси. – Т.: “Ғафур Ғулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти”, 1979.